

MARTE SPANGEN

EDELMETALLDEPOTENE I NORD-NORGE

KOMPLEKSE IDENTITETER I VIKINGTID
OG TIDLIG MIDDELALDER

VÅR 2005

HOVEDFAGSOPPGAVE, INSTITUTT FOR ARKEOLOGI
UNIVERSITETET I TROMSØ

**Trykkeriet, SV-fakultetet,
Universitetet i Tromsø**

E-POST: trykk@sv.uit.no

MARTE SPANGEN

EDELMETALLDEPOTENE I NORD-NORGE

KOMPLEKSE IDENTITETER I VIKINGTID
OG TIDLIG MIDDELALDER

VÅR 2005

HOVEDFAGSOPPGAVE, INSTITUTT FOR ARKEOLOGI
UNIVERSITETET I TROMSØ

FORORD

Om jeg ikke har satt himmel og jord i bevegelse, har jeg ihvertfall satt hele folket i arbeid med denne oppgaven. Det er mange som skal takkes for at den endelig er klar for et liv på egenhånd. Herved går det ut en takk til hver især, slik at ingen skal være glemt. Enkelte må allikevel nevnes spesielt. Først og fremst vil jeg rette en stor takk til min veileder Bjørnar Olsen som introduserte meg for materialet og satte meg på sporet av en mulig problemstilling. Han har fulgt opp med tålmodig og inspirerende veiledning, noe jeg har satt stor pris på.

Studenter og ansatte på alle nivåer ved IAR står også høyt på takkelista. De har gjort årene i Tromsø utrolig givende både faglig og sosialt. Visse har gjort en mer konkret innsats i forhold til denne oppgaven: Takk til Åsne Dolve Meyer for å ha skaffet tilveie kartmateriale, til Bjørn Berg for bilder og beskrivelse av funnstedet på Røst og til Jørn Henriksen for all hjelp og spesielt for organiseringen av befaringen på Haukøya. Takk også til alle som har hjulpet meg å gjennomskue fremmedspråklige uforståeligheter. På datasiden har Geir Davidsen har kommet med tusen praktiske tips i årenes løp. Diverse medstudenter og andre har bidratt med support i kritiske øyeblikk. Uten Geir Sørums og Cicilie Larsens telefonstøtte ville det ikke blitt hverken kart eller tabeller, hjertelig takk for hjelpen til dem. En stor takk til Verena Schall for en oppklarende samtale om økonomisk antropologi og hjelp til struktureringen av et gjenstridig kapittel, til Anine Andersen og Julie Karina Øhre Askjem for deres gjennomlesninger og tilbakemeldinger angående henholdsvis religion og ”sølvskatter” og til Kristine Orestad Sørgård og Turid Lindi for rask korrekturlesing i siste fase. Takk også til Jan Magne Gjerde for lån av bærbar datamaskin og andre praktiske hjelpsomheter. Alle de ansatte ved Tromsø Museum som tilrettela for materialstudiene mine fortjener en takk, likeså de ansatte ved Alta Museum, Nordlandsmuseet, Árran Lulesamiske senter, Aalesunds Museum, Bergen Museum og Kulturhistorisk museum i Oslo som har bidratt med dokumentasjon av funn og funnsteder jeg ikke kunne skaffe selv. Jeg vil også takke de usynlige hjelperne på UB som har kopiert utallige artikler for meg og sendt kopier og bøker sørover i den perioden jeg arbeidet i Løten. I am very grateful to everyone who have answered my questions on e-mail, phone or in person, especially James Graham-Campbell, Anne Stalsberg and Birgitta Hårdh, whom have also supplied me with articles/back-prints of their work. Takk også til

forståelsesfulle sjefer og medarbeidere her i Varangerbotn i denne aller siste innspurtsfasen.

Gjestfriheten, interessen og samarbeidsviljen til fag- og lekfolk jeg har møtt på befaringsreisene mine i Nordland, Troms og Finnmark har vært en stor opplevelse. Takk til dem og til venner og familie, og families venner og venners familie, som har vært involvert i å gjøre disse reisene gjennomførbare. Hovedfagsmidler fra SV-fakultetet og støtte fra Norsk Arkeologisk Selskap har vært økonomiske bidrag til befaringene. Jeg har dessuten mottatt støtte i hovedfagsarbeidets siste fase fra Løten kommunes *Legat for ungdom under utdanning* og fra Lise og Arnfinn Hejes fond.

En spesiell takk til alle gode venner fra nord til sør som har heiet og oppmuntret. Og sist, men ikke minst, en stor, stor takk til min fantastiske og generøse familie: Til tante Tine og tante Berthe for imponerende rask og grundig korrekturlesning og for deres generelle gjestfrihet og gavmildhet, til bror Ola for all oppmuntring og alle positive innspill, og aller mest til mamma Katrine og pappa Dag for deres tro på og støtte til alle mine prosjekter, sånn økonomisk og på alle andre måter.

Med så mange gode hjelpere har jeg selvfølgelig det fulle ansvar for de feil og mangler som fremdeles måtte finnes i denne hovedfagsoppgaven.

Marte Spangen
Varangerbotn 25.04.2005

INNHOLD

FORORD	v
INNHOLD	vii
FIGURLISTE	ix
KAPITTEL 1: INNLEDNING.....	11
1.1. Innledning	11
1.2. Avgrensning av funngruppen	13
1.3. Funngruppens geografiske utbredelse	16
1.4. Avgrensning av oppgaven	17
1.5. Problemstillinger.....	18
KAPITTEL 2: FORSKNINGSHISTORIE	20
2.1. Innledning	20
2.2. Tolkninger knyttet til økonomi og handel	21
2.3. Tolkninger av deponeringen.....	26
2.4. Tolkninger av depotene som rituelle nedleggelse	28
KAPITTEL 3: MATERIALSTUDIET - METODE OG KONTEKSTUALISERING.....	37
3.1. Bakgrunn for gjenstandsstudiet	37
3.2. Halsringer – proveniens, datering og kontekst	38
3.2.1. Geografisk variasjon.....	38
3.2.2. Datering	41
3.2.3. Kontekst.....	42
3.3. Andre gjenstandstyper og deres kontekst	43
KAPITTEL 4: MATERIALET.....	47
4.1. Innledning	47
4.2. De nordnorske edelmetalldepotene	48
1. Neiden, Sør-Varanger (Ts.4331-4332).....	48
2. Vestre Eikvik, Lebesby (Laksefjord) (AaM 1828 a-h).....	49
3. Lathari, Alta (Ts. 4024)	50
4. Lille Borras, Alta (Ts. 11090).....	51
5. Haukøy, Skjervøy (tapt).....	51
6. Uspesifisert, Skjervøy (B. 4526 a-b)	53
7. Indreidet, Nordreisa (Ts. 4400 a-d)	54
8. Flatvollen, Lyngen (Ts. 730-734).....	55
9. Fagerlivegen, Tromsøya (Ts. 5479).....	57
10. Botnhamn, Lenvik (Ts. 1649-1652)	57
11. Øvergården, Bjarkøy (Ts. 2416-2418?).....	59
12. Vinje, Øksnes (tapt)	60
13. Grytting, Sortland (C. 9992-3).....	60
14. Skagen, Hadsel (Ts. 1933).....	61
15. Skau, Røst (Ts. 3738)	61
16. Bøstrand, Ballangen (Ts. 3482 a-o).....	62

17. Kjøpsvik, Tysfjord (Ts. 2714 og 2789).....	64
18. Musken, Tysfjord (Ts. 7657 a-f).....	66
19. Skottestad, Hamarøy (C. 2555-2557).....	67
20. Slettnes, Fauske (Ts. 2223-2224).....	68
21. Rønvika, Bodø (Ts. 2556-2569).....	68
22. Skar, Skjerstad (Ts. 5708 a-l).....	70
23. Vågen, Rødøy (Ts. 4378 a-c).....	72
24. Sandnessjøen, Alstadhaug (T. 3501-3502).....	72
25. Herten, Alstahaug (Videnskabselskabets Myntsamling, Trondheim).....	73
26. Offersøya, Alstahaug (tapt).....	74
27. Mindnes, Alstahaug (tapt).....	74
28. Skarsås, Brønnøy (tapt).....	74
4.3. Andre mulige depotfunn.....	75
4.4. Funn fra nærliggende områder.....	75
4.5. Datering av edelmetalldepotene i Nord-Norge.....	78
KAPITTEL 5: LANDSKAPSMATERIALET: METODE, TEORI OG SLUTNINGER...	85
5.1. Innledning.....	85
5.2. Regional funndistribusjon.....	85
5.3. Utgangspunkt for undersøkelsene på mikronivå.....	89
5.4. Vurdering av landskapsmaterialet.....	93
KAPITTEL 6: TING, GUDER OG MENNESKER: LIVSLØP OG IDENTITETER.....	99
6.1. Innledning.....	99
6.2. Halsringdepotenes virkningshistorie – offerpraksis over tid.....	99
6.3. Edelmetalldepotene og økonomisk antropologi.....	107
6.4. Økonomiske sfærer.....	108
6.5. Tingenes skiftende identitet.....	110
6.6. Sirkulasjon og deponering av edelmetall i vestlige og norrøne områder.....	113
6.6.1. Sølv og gull i vikingtid og tidlig middelalder.....	114
6.6.2. Byttesfærer i vikingtid og tidlig middelalder.....	116
6.6.3. Deponering av edelmetall.....	118
6.6.4. Sammenhengen mellom jord og metall – depotets påvirkning av stedet.....	121
6.7. Sirkulasjon og deponering av sølv i østlige og samiske områder.....	123
6.7.1. Sølv i øst i tidlig middelalder.....	123
6.7.2. Ulike metaller i samisk sammenheng.....	125
6.7.3. Sølv-gjenstandenes innvirkning på samisk samfunnsstruktur.....	128
6.7.4. Østlig sølv i depotene.....	129
6.8. Edelmetalldepotene og kulturell identitet i Nord-Norge.....	130
6.8.1. Dikotomien samisk/ norsk i tidligere forskning.....	131
6.8.2. Kreolisering, hybridisering, ”in-between”, lokal kultur.....	132
6.8.3. Kreoliserte uttrykk – hybride identiteter?.....	135
6.8.4. Trosskiftet og etnisk identitet.....	137
6.8.5. Mentalitetsendring og videreføring.....	138
6.8.6. Avslutningsvis.....	139
LITTERATUR.....	141
Hjemmesider:.....	162
Personlige meddelelser:.....	162
Forkortelser:.....	164

FIGURER

Figur 3.1: Typeinndeling av ringkropper	39
Figur 3.2: Typeinndeling av endeplater.....	39
Figur 3.3: Typeinndeling av låser.....	40
Figur 4.1: Halsringen og armringen fra Neiden, Sør-Varanger.....	48
Figur 4.2: Distribusjon av edelmetalldepoter fra vikingtid og tidlig middelalder i Nord-Norge	49
Figur 4.3: Halsringen fra Lathari, Alta	50
Figur 4.4: Halsringen fra Lille Borras, Alta	51
Figur 4.5: Gjenstander fra Haukøy-depotet.....	52
Figur 4.6: Det sannsynlige funnstedet på Haukøya, Skjervøy, med veistien (?) i forgrunnen.....	53
Figur 4.7: Halsring B. 4526 a fra Skjervøy	54
Figur 4.8: Det økseformede anhenget fra Indreidet, Nordreisa.....	54
Figur 4.9: Funnstedet ved Indreidet, Nordreisa.....	55
Figur 4.10: Depotet fra Flatvollen, Lyngen.....	56
Figur 4.11: Området der Flatvollendepotet ble funnet.....	56
Figur 4.12: Halsringen som ble funnet på Tromsøya, Tromsø.....	57
Figur 4.13: Anhengene fra Botnhamn, Lenvik.....	58
Figur 4.14: Funnstedet i Botnhamn ligger i dag på grensen mellom to villahager.....	58
Figur 4.15: Halsring C. 9992 fra Grytting, Sortland	60
Figur 4.16: Halsring C. 9993 fra Grytting, Sortland	61
Figur 4.17: Kuleringspennen fra Skagen, Hadsel.....	61
Figur 4.18: Funnstedet på Skau, Røst.....	62
Figur 4.19: Depotet fra Bøstrand, Ballangen.....	62
Figur 4.20: Funnstedet på Bøstrand, Ballangen.....	64
Figur 4.21: Relikviekorset fra Kjøpsvik, Tysfjord	64
Figur 4.22: Kalksteinsbruddet på Pesatoppen, Kjøpsvik	65
Figur 4.23: Depotet fra Musken, Tysfjord.....	66
Figur 4.24: Funnstedet i Musken, Tysfjord. Arkeolog Lars Børge Myklevold forteller om funnet	66
Figur 4.25: Depotet fra Skottestad, Hamarøy.....	67
Figur 4.26: De bevarte gjenstandene fra Slettnes, Fauske.....	68
Figur 4.27: Gjenstander fra Rønvikadepotet, Bodø.....	68
Figur 4.28: Likjbrattind i Brattskaret, Rønvika, Bodø	69
Figur 4.29: Depotet fra Skar, Skjerstad	71
Figur 4.30: Depotet fra Vågenga, Rødøy	72
Figur 4.31: Skrenten ovenfor funnstedet, Vågenga, Rødøy.....	72
Figur 4.32: Funnstedet ved broen over Hertelva, Alstahaug.....	73
Figur 4.33: Det sannsynlige funnstedet på Mindnes, Alstahaug.....	74
Figur 4.34: Distribusjon av edelmetalldepoter med ulike dateringer i Nord-Norge.	84
Figur 6.1: Endestykket fra Botnhamn. Graffiti tolkes som en kvinnefigur	104
Figur 6.2: Skisse av graffiti på halsringen fra Botnhamn. Stempeldekoren i form av trekanter fortsetter langs ytterkanten av endeplaten.....	105

KAPITTEL 1: INNLEDNING

1.1. Innledning

Solen glitrer i det blankpussede messingskrinet. Samfunnets aller øverste leder holder det et øyeblikk i ro foran seg, slik at alle de tilstedeværende kan se det. De vet hva det inneholder. Noen mynter, noen andre mer forgjengelige gjenstander. Så senkes skrinet ned i betongfundamentet, og grunnsteinen til det nye operahuset i Bjørvika er lagt¹.

Det har blitt hevdet at tidligere tiders deponering er ritualer som er fremmede for vår religiøse forestillingsverden (Hedeager 1990:43-44). Selv om vår kultur i stor grad er preget av kristendommen, og et kristent verdenssyn, ses religionen gjerne som en adskilt sfære. Mens den norrøne troen og kulten var en inkorporert del av folks dagligliv, og den kristne religionen senere gjennomsyret samfunnslivet i flere århundrer, har tro i dag blitt en privatsak. For mange inngår ikke religiøse ritualer i hverdagen, og deponering er i liten grad en del av den kristne kulten. Allikevel er deponering fremdeles en del av vår måte å forholde oss til verden på, men i andre sammenhenger enn de åpenbart religiøse. Vårt (kristne) verdensbilde preges blant annet av en lineær tidsoppfatning, en bevissthet rundt tidens gang, en interesse for fortiden og historien, og et ønske om å bli en del av denne historien. Det er viktig å leve videre i andres bevissthet når vi fysisk er borte - selv om man også higer etter å være fysisk tilstede så lenge som mulig. Det kan tolkes som et ønske om å sette spor, om å bli sett av de som kommer etter oss, av noen utenfor oss selv. Våre dagers deponeringer er i stor grad knyttet til disse ønskene. Hvordan skal man ellers forklare den absurde ideen å sende en romsonde til Mars med en CD-rom med informasjon om Jorden på 26 språk? Er det mer underlig å legge ned en neverpakke med sølvsmykker i ei ur enn å grave ned tomme colabokser i en tidskapsel i Borggården på Akershus Festning? Et messingskrin med dagens avis under grunnsteinen for en ny bygning kan vanskelig gis en rasjonell økonomisk eller funksjonalistisk forklaring. Handlingen må forstås ut fra sin kontekst, ut fra de samtidige menneskenes forestillingsverden. Hva som gjør akkurat den avisen spesiell, eller akkurat det smykket særegent, og derfor egnet til å inngå i slike sammenhenger, kan kanskje forklares ut fra noen universelle taktikker mennesket tar i bruk i møtet med det overveldende mangfoldet av ting i omverdenen. Hvilke utslag disse taktikkene får må nødvendigvis avhenge av kulturelle og historiske forutsetninger som varierer i tid og rom.

¹ Jf. Aftenpostens nettutgave 04.09.2004.

Mitt hovedfagsprosjekt har hatt som mål å analysere edelmetalldepotene i Nord-Norge fra vikingtid og tidlig middelalder. Som for våre dagers depoter, ser jeg det som selvfølgelig at disse også må forstås ut fra sin spesifikke samfunnsmessige kontekst, i forhold til den aktuelle tiden og det aktuelle stedet. Denne konteksten er etter min mening et resultat både av geografisk utbredte sosiale strukturer og av varierte lokale forutsetninger. Som en del av utforskningen av depotenes plass i de samtidige verdensbildene har jeg også ønsket å si noe om hvilke prosesser som har påvirket gjenstandene i løpet av deres liv fram til, og i sammenheng med, deponeringen av dem.

I dette første kapittelet vil jeg gi en introduksjon til funntypen og dens distribusjon, siden utbredelse og regional variasjon vil være sentralt i diskusjonen. Jeg vil også definere noen sentrale begreper, og avgrense de empiriske rammene og problemstillingene i oppgaven. I kapittel 2 vil jeg presentere forskningshistorien rundt edelmetalldepoter fra den aktuelle perioden, med særlig vekt på de innfallsvinklene som er mest relevante for min forståelse av depotene. I kapittel 3 beskrives metodene som er brukt i forbindelse med gjenstandsstudiene, og de mest diagnostiske gjenstandstypene i de nordnorske depotene beskrives og kontekstualiseres. Jeg har lagt særlig vekt på halsringene, som er en ledetype for edelmetalldepotene i et stort område. I kapittel 4 presenteres de enkelte depotene og funnstedene, og jeg gir en kort introduksjon til depotmaterialet i nærliggende og spesielt relevante områder. Jeg revurderer også de tradisjonelle dateringene av de nordnorske depotene. Kapittel 5 omhandler hvilken tilnærming jeg har hatt til funnstedene som informasjonskilde. Jeg diskuterer funndistribusjonen i Nord-Norge, den lokale topografiske plasseringen og hvilken betydning disse to faktorene kan ha. Kapittel 6 inneholder en presentasjon av halsringdepotenes virkningshistorie fra bronsealderen fram til vikingtid/tidlig middelalder. Deretter diskuteres gjenstandenes tilknytning til økonomi i henhold til økonomisk-antropologiske teorier, samt hvordan edelmetall sirkulerte i vikingtid og tidlig middelalder, gjenstandstypenes sosiale historie i et kortere tidsperspektiv og gjenstandenes livsløp til og med deponeringen. Til slutt i kapittelet tar jeg opp sammenhengen mellom de nordnorske edelmetalldepotene og menneskenes identitet i lys av den kulturelle/ etniske dikotomien i området. I appendiks 1 finner leseren en katalog over funn og funnsteder i Nord-Norge og tabellene jeg refererer til i teksten. I appendiks 2 finnes en kortfattet oversikt over funn fra nærliggende områder. I appendiks 3 finnes ytterligere kartmateriale.

1.2. Avgrensning av funngruppen

”Edelmetalldepoter” tilsvarer i denne sammenheng det som i Skandinavia tradisjonelt har blitt kalt ”sølvskatter” eller ”skattefunn” (for eksempel Grieg 1929, Olsen 2000:38ff, Reymert 1980:89ff). Den tradisjonelle betegnelsen gir assosiasjoner til gjemte verdier. I de senere år har de mer nøytrale betegnelsene ”edelmetalldepoter” og ”depotfunn” blitt brukt. Betegnelsen beskriver i større grad funngruppen, og ikke de samtidige omstendighetene rundt deponeringen eller de nåtidige funnomstendighetene (jf. Hårdh 1976a:7, Zachrisson 1998). Dette er i tråd med Berta Stjernquists definering av ”depot” som alle intensjonelle nedleggelse av to eller flere gjenstander uten tilknytning til graver, og uavhengig av motiv og funnomstendigheter (Stjernquist 1963:19). Birgitta Hårdh har i sin analyse av de sørsvenske depotfunnene utvidet begrepet til også å omfatte enkeltgjenstander (Hårdh 1976a:25). ”Depot” vil bli anvendt på sistnevnte måte i denne oppgaven, selv om det er vanskeligere å fastslå med sikkerhet om enkeltgjenstander er intensjonelt nedlagt, mistet eller rester etter forstyrrede graver. Etter min mening bør funn av enkeltgjenstander vurderes som depot når det dreier seg om spesielle gjenstandstyper som også inngår i sammensatte depotfunn. Dette gjelder særlig større typer som opptrer systematisk i depotfunnene (for eksempel halsringer), og som det er mindre sannsynlig at har blitt mistet ved en tilfeldighet. De tilfellene der enkeltfunn av visse gjenstandstyper er utbredt i større områder støtter antagelsen om at gjenstandene har blitt nedlagt med vitende og vilje (dette gjelder for eksempel flettede og tvunnede gullringer, se kapittel 3.3., og nr. 15. Skau, Røst). Indisier på eventuell tilknytning til grav må nødvendigvis vurderes i hvert enkelt tilfelle. Bestemmelsen av enkeltfunn som depot er derfor en vurdering gjort på bakgrunn av de ovennevnte kriteriene.

Depotfunn fra vikingtid og tidlig middelalder skilles ut som en egen gruppe edelmetalldepoter på bakgrunn av kronologiske og innholdsmessige kriterier. Deponering av metallgjenstander er en nesten uavbrutt tradisjon tilbake til bronsealder, selv om antallet depotfunn fra de enkelte periodene varierer. Fra folkevandringstiden kjenner vi en mengde depoter av gull, men i århundrene etterpå synes ikke deponering å ha hatt noen sentral betydning (Hedeager 1985:57, Hedeager 1990:205). I vikingtid og tidlig middelalder (ca. 800 til ca. 1150) deponeres det til gjengjeld enormt mye sølv i visse deler av Nord-Europa. Depotene består av smykker, mynter, hakkesølv², barrer, skåler og andre gjenstander. I kontrast til i folkevandringstid, utgjør gull en marginal del av depotene. Deponeringen av

² Hakkesølv vil si smykker, mynter eller andre sølvgjenstander som har blitt delt opp i mindre biter.

sølv videreføres i middelalder, men innholdet består da oftest av mynter. Som jeg skal komme tilbake til må disse ses i en annen sammenheng enn depotene i de forutgående periodene. En del av middelalderdepotene inkluderes likevel ofte i samme funngruppe som depotene fra vikingtid og tidlig middelalder på bakgrunn av kontinuitet i de gjenstandstypene de inneholder. Særlig sølvhalsringer er en ledeartefakt i så måte (Hårdh 1996:65-72) (se kapittel 3.2.). I Finland finner vi halsringer i depoter med dateringer så sent som 1300-tallet (Stenberger 1958:85). Forekomsten av hakkesølv har også blitt tillagt stor vekt. Dette er imidlertid et særtrekk ved sølvdepotene innenfor et avgrenset område og en avgrenset periode, av Birgitta Hårdh kalt henholdsvis ”hakkesølvområdet” og ”hakkesølvperioden” (Hårdh 1976a:25 og fotnote 1, 1996:72). Det er også definerende for depotene fra vikingtid og tidlig middelalder at de inneholder visse særegne gjenstandstyper som sjelden eller aldri forekommer i andre sammenhenger (Sjøvold 1974:325). Dette gjelder blant annet halsringene og betalingsringer av sølv og i Nord-Norge også de store sølvblikkanhengene (se kapittel 3.3.).

James Graham-Campbell gir en generell definisjon av ”[the] Scandinavian type 'Viking' hoards” i forbindelse med det engelske Cuerdale-depotet. ”A truly 'Viking' hoard” er ifølge ham et depot fra 800-900-tallet med en blanding av ornamenter og hakkesølv, med eller uten barrer og/ eller mynter. Myntene er gjerne ikke lokale i forhold til deponeringsstedet (Graham-Campbell 1992:109). I Skottland velger Graham-Campbell imidlertid å skille mellom slike depoter som inneholder gjenstander av skandinavisk proveniens eller tilknytning, og depoter med gjenstander av lokal (”piktisk”) opprinnelse. Han antar i denne sammenheng at gjenstander med skandinavisk proveniens ble deponert av mennesker som snakket skandinaviske språk, eller var påvirket av skandinavisktalende grupper (Graham-Campbell 1995:1, Graham-Campbell og Batey 1998:227, se også Staecker 1997:90). Kun de depotene som regnes som skandinaviske behandles i hans bok *The Viking Age Gold and Silver of Scotland*, ifølge Graham-Campbell på bakgrunn av kronologiske og kulturelle kriterier (Graham-Campbell 1995:3). Forskjeller og likheter er ikke ytterligere diskutert. Hvorvidt inndelingen er hensiktsmessig faller utenfor rammene av denne oppgaven å diskutere, men den gjenspeiler en klar oppfatning av de ”skandinaviske” vikingtidsdepotene som én gruppe.

Birgitta Hårdh inkluderer på sin side alle vikingtids sølvdepoter innenfor et definert undersøkelsesområde i Nord-Europa (Hårdh 1996:15). Dette omfatter ikke Skottland, men innholdet i depotene varierer også innenfor det området Hårdh behandler. Ikke alle

gjenstandene har skandinavisk proveniens. Hun regner dem allikevel som én funngruppe, men med regional variasjon. Det er med andre ord en utbredt oppfatning at edelmetalldepoter fra vikingtid og tidlig middelalder utgjør en avgrenset funngruppe. Hvilke depoter som inkluderes i funngruppen varierer allikevel noe fra forfatter til forfatter. I Nord-Norge utgjør sølvfunn generelt en liten del av det arkeologiske materialet, og det er relativt uproblematisk å avgrense depoter av edelmetallgjenstander mot andre funntyper. Innad i funngruppen finnes det imidlertid en viss variasjon, som vil være sentral i den videre diskusjonen i denne oppgaven. I denne sammenhengen defineres altså depoter som alle intensjonelle nedleggelse av en eller flere edelmetallgjenstander fra vikingtid eller tidlig middelalder som ikke kan knyttes til graver.

I de nordlige områdene av Skandinavia kan en slik definisjon imidlertid også omfatte samiske offerplasser, eller samiske metalldepoter, som Inger Zachrisson har valgt å kalle dem (Zachrisson 1984:14). Zachrisson vektlegger nettopp fellestrekkene mellom disse funnene og de nordnorske edelmetalldepotene jeg behandler i denne oppgaven. Det finnes dog noen grunnleggende forskjeller mellom disse to funntypene, både med hensyn til innhold og deponeringsomstendigheter. Edelmetalldepotene har en homogen sammensetning både med hensyn til gjenstandstyper og materiale. De samme gjenstandene går igjen i de ulike depotene, og innenfor det samiske området består alle depotene fra vikingtid og tidlig middelalder av sølv. Etter alt å dømme dreier det seg om sluttede funn, der alle gjenstandene er nedlagt samtidig. I flere tilfeller er bare en enkelt gjenstand deponert.

Materialet fra de samiske offerplassene er langt mer heterogent, og gir et klart inntrykk av å være akkumulert gjennom gjentatte nedleggelse over lang tid. En rekke gjenstandstyper forekommer, og materialet spenner fra bein, horn og jern, via kobber- og tinnlegeringer til sølv. Den vanligste sølvartefakten er mynter (Serning 1956, Zachrisson 1984), noe som er nesten fraværende i edelmetalldepotene i Nord-Norge. Den metallgjenstandstypen som forekommer hyppigst på offerplassene er imidlertid anheng av tinn og bly. Også pilspisser av jern er en vanlig funntype (Schanche 2000:276). Disse gjenstandstypene er ikke-eksisterende i de nordnorske edelmetalldepotene³. Etter min mening gjør disse ulikhetene det naturlig å skille de to funntypene fra hverandre, uten at det utelukker en felles tilknytning til likeartede samisk-skandinaviske religiøse

³ Det samme gjelder bein og horn, selv om dette for såvidt kan skyldes bevaringsforholdene for organisk materiale.

forestillinger slik Odner foreslår (Odner 1983:57-59). Jeg kommer tilbake til dette senere i oppgaven.

At jeg i liten grad behandler rene myntfunn i denne oppgaven har flere årsaker. For det første har Nord-Norge få rene myntfunn fra den aktuelle perioden. De som er gjort har enten ikke nærmere stedfesting enn til Nordland fylke, eller det dreier seg om funn av enkeltmynt (se appendiks 1, nr. 29 og 30). For det andre er det en vanlig definisjon av edelmetalldepoter (sølvskatter) fra vikingtid og tidlig middelalder i Nord-Norge at de inneholder *gjenstander* av sølv og gull, altså andre gjenstander enn mynter. I de tilfellene, i denne landsdelen og i andre områder, der depotene inneholder både gjenstander og mynter, har materialet gjerne blitt studert av henholdsvis arkeologer og numismatikere (jf. Zachrisson 1998:13, og for eksempel Sjøvold 1974, Skaare 1976). I utgangspunktet tok jeg dette skillet for gitt. Senere har jeg kommet til at myntdepoter ikke nødvendigvis kan skilles fra gjenstandsdepotene utelukkende på grunn av innholdet. I stedet må datering og kulturhistorisk kontekst ses som avgjørende faktorer. Når jeg allikevel ikke tar med alle myntfunnene som er gjort i Nord-Norge i den videre presentasjonen og diskusjonen, har det sammenheng med begrenset tid og plass og mangelfulle funnopplysninger. Jeg mener at mynters rolle i deponeringstradisjonen likefullt blir tilstrekkelig belyst av de myntførende funnene som er inkludert og av den mer generelle diskusjonen rundt endringene i depottradisjonen over tid.

1.3. Funngruppens geografiske utbredelse

Som beskrevet over varierer kriteriene for hvilke depoter som inkluderes i samme funngruppe. Fastsettelsen av den geografiske utbredelsen varierer tilsvarende. Haakon Shetelig regner hakkesølvdepotene, eller depotene med ”arabiske smykker” (henspeiler på halsringene) som han kaller dem, som en ”vendisk” funngruppe. Den vestlige grensen sammenfaller ifølge ham med vendernes landområde. Han ser depotene som en stor og hovedsakelig ensartet funngruppe som strekker seg fra Mellom-Russland til Østersjølandene og Skandinavia. Utbredelsen på De britiske øyer knyttes til vikingtogene (Shetelig 1927:384). Mårten Stenberger nevner foruten funn i Norden også depoter fra området rundt Østersjøen, Polen, De britiske øyer og indre Russland. Skal funn av ”arabiske” mynter regnes med, må imidlertid utbredelsesområdet utvides til også å omfatte området øst for Elben og Russland sør til Svartehavet og Kaspiahavet (Stenberger 1971:736). Birgitta Hårdhs hakkesølvområde omfatter Skandinavia, Island, Finland, Polen,

Nord-Tyskland øst for Elben og De britiske øyer (Hårdh 1976a:25 og fotnote 1). Områdene synes umiddelbart å sammenfalle med områder med høy skandinavisk aktivitet i vikingtid i form av handel, plyndring og kolonisering. Depotene finnes imidlertid ikke i alle områder der grupper av skandinavisk opprinnelse var til stede: På kontinentet viser skrevne dokumenter og språklige kilder at vikingene hadde stor innflytelse, blant annet i Normandie, men arkeologiske undersøkelser har ikke gitt de store resultatene (Musset 1993:88-89). Dette stemmer med fastsettelsen av elvene Elben og Saale som den vestlige grensen for utbredelse av hakkesølvdepoter i Mellom-Europa (Shetelig 1927:384, 381, Stenberger 1971:736). Det finnes allikevel unntak og spor av lignende aktivitet også lenger vest på kontinentet. I Wieringen i Nederland er det gjort ett funn av et sølvdepot, med mynter, barrer, brakteater, brakteatinnfatninger, armringer og stykker av armringer. Funnet dateres til vikingtid (Besteman 1997). At det var en viss skandinavisk aktivitet også i dette området er ikke noen nyhet, blant annet er Frisland⁴ nevnt på runeinnskripsjonen på den ene halsringen fra Botnhamn, Lenvik (Olsen 1960:135). Depotfunnet fra Wieringen er imidlertid enestående for området (Besteman 1997).

1.4. Avgrensning av oppgaven

Innenfor rammene av en hovedoppgave er det umulig å vurdere hele det store materialet edelmetalldepotene utgjør. Jeg begrenser meg derfor til å se nærmere på de tre nordligste fylkene i Norge; Nordland, Troms og Finnmark. Dette er en operasjonell avgrensning. Området er ikke en naturlig geografisk enhet, og depotenes sammensetning og funnomstendigheter varierer innenfor denne avgrensningen. Variasjoner og likhetstrekk mellom geografisk spredte edelmetalldepoter er nettopp et hovedanliggende i min undersøkelse. Den særegne nordnorske kulturelle konteksten i vikingtid og tidlig middelalder gir også muligheter til å diskutere ulike årsaker til denne variasjonen. Dette gjelder ikke minst forholdet mellom samer og norrøne/ nordmenn, de to etniske hovedgruppene vi vet holdt til i landsdelen i yngre jernalder og tidlig middelalder⁵. Nord-Norge byr dermed på utfordringer og muligheter i tolkningen av depottradisjonen.

⁴ Frisland tilsvarende i grove trekk dagens Nederland og deler av det nordvestlige Tyskland (jf. Solberg 2000, figur 63).

⁵ "Norrøn" anvendes her om grupper i yngre jernalder med kulturelle trekk som viser tilknytning til befolkningen lenger sør og vest. Dette er i mange tilfelle trekk som kan sies å være felles for et større germansk kulturfellesskap. Det gjelder boform og jordbruk, byggeskikk, stil og utforming av gjenstander, draktskikk m.m. "Norsk" anvendes om grupper (oftest med norrøn historie) som ble underlagt et norsk kongerike i tidlig middelalder. "Samisk" anvendes om grupper som ikke har hatt denne norrøne/norske

Innenfor de tre nordligste fylkene er det gjort til sammen 28 depotfunn. 24 funn er tidligere datert til vikingtid, i forhold til ett funn er dateringen omdiskutert (gullskatten fra Laksefjord), tre er datert til middelalder, og to funn (Vinje, Øksnes og Offersøya, Alstahaug) har det vært vanskelig å oppdrive ytterligere opplysninger om. I tillegg kommer flere myntfunn fra Nordland uten nærmere lokalisering, og en del funn av sølvgjenstander med uklare funnopplysninger. I materialgjennomgangen (kapittel 4) tar jeg for meg alle funnene som er lokalisert til kommune/ sogn eller nærmere, men ikke alle blir like sentrale for diskusjonen.

1.5. Problemstillinger

Som forskningshistorien vil vise (se kapittel 2) har de økonomiske og handelsrelaterte assosiasjonene edelmetalldepotene vekker blitt sterkt vektlagt i tidligere diskusjoner av funngruppen. Det har ofte blitt tatt for gitt at depotene er en direkte refleksjon av økonomien i et område. Tradisjonelt har slike tolkninger ikke inkludert noen inngående diskusjon av årsaken til deponeringen eller hvordan deponeringen påvirker gjenstandenes identitet og utsagnskraft. Deponeringen har gjerne blitt behandlet som en mindre viktig bihendelse, basert på et ønske om å gjemme disse økonomiske verdiene. At de ikke er tatt opp igjen ses som et resultat av uheldige omstendigheter (for eksempel eierens død). Selv om analysene i de senere år har vært preget av større variasjon og diskusjon enn tidligere (jf. for eksempel Hårdh 1996, Thurborg 1989), mener jeg at fokuset på handelsrelasjoner og økonomi generelt har hindret mer komplekse tolkninger der nettopp den særegne funnkonteksten trekkes inn. Hvilken betydning hadde denne deponeringspraksisen, både mer allment og for gjenstandenes meningsinnhold mer spesifikt?

I neste kapittel gir jeg en introduksjon til den forskningen som danner grunnlaget for disse synspunktene. Mine problemstillinger er inspirert av flere forfattere: I likhet med Torun Zachrisson mener jeg at man ved å fokusere på hvorfor disse depotene ble liggende i jorden, kan oppnå noe kunnskap om de kulturelle tradisjonene som omga deponeringen av edelmetall. For å komme nærmere en forståelse av disse tradisjonene må man ta i betraktning de regionale ulikhetene Birgitta Hårdh har påpekt. Nord-Norge preges i perioden av andre kulturelle utfordringer enn andre områder, noe som kan ha påvirket deponeringsskikken. Forholdet mellom samer og nordmenn er en av disse utfordringene

tilknytningen, men en sterkere østlig tilknytning, og andre tilpasninger i næringsveier, boform, draktskikk, osv. Dikotomien blir diskutert senere i oppgaven, men et kulturelt skille er utvilsomt tilstede.

(jf. Olsen 2000a og b). Odner har kanskje rett i at depotene var del av et felles religiøst symbolrepertoar (Odner 1983:57-59). Samtidig antar jeg at det har ligget et eller annet tankegods til grunn for denne utbredte deponeringsskikken som var felles i hele det nordeuropeiske området der edelmetall ble nedlagt. Liksom Lotte Hedeager (1999, 2003) vil jeg også påpeke enkelte påfallende likheter med tidligere perioders deponeringsskikk, som gjerne tolkes som rituell heller enn profan. Det kan således reises spørsmål ved om ikke dette er et like relevant aspekt ved vikingtidsdepotene. Det er også mulig at en mentalitetsendring kan spores i deponeringene ved overgangen til middelalder, på grunn av innføring av myntøkonomi, religionsskiftet og andre sosiale omveltninger som markerer dette periodeskiftet (jf. blant andre von Heijne 2004:186-187, Hårdh 1996:14-15, Olsen 2000).

Depotene må også ses i sammenheng med sølvets betydning *for* deponeringen. Det må være sentralt å skape seg et bilde av tingenes identitet, og hvordan denne endres ved innlemmelse i ulike sosiale sfærer. Dessuten ønsker jeg å ta opp hvordan ikke bare *tingene* påvirkes av å flyttes mellom sfærer, men også hvordan dette påvirker deres omgivelser, og menneskene som håndterer og omgås gjenstandene. Hovedproblemstillingen blir derfor: **Hvilke kulturelle tradisjoner omga deponeringen av edelmetall i Nord-Norge i vikingtid og tidlig middelalder?** I forbindelse med denne problemstillingen spør jeg videre: Hvilket livsløp hadde sølvet før deponeringen? Hva kan depotene si om de kulturelle nettverkene lokalt og regionalt? Hva sier edelmetalldepotene i Nord-Norge om lokale identiteter?

KAPITTEL 2: FORSKNINGSHISTORIE

2.1. Innledning

Depoter har vært en sentral kildekategori for arkeologisk forskning helt siden konsolideringen av faget i siste halvdel av 1800-tallet (se Müller 1886, Petersen 1890, Worsaae 1865, 1866, jf. også Müller-Wille 2002:135, Trigger 1996:62ff), og edelmetalldepotene i vikingtid og tidlig middelalder har vært hyppig diskutert. Det er ikke mulig å gi en omfattende oversikt over forskningshistorien her. Jeg nøyer meg derfor med å gjengi noen hovedtrekk, med vekt på forskningen som tar utgangspunkt i det norske og nordnorske materialet, men også med sentrale eksempler fra andre land.

Oluf Rygh var den første som satte opp en samlet oversikt over edelmetalldepotene i Norge. Han var kjent med 34 funn, hvorav to fra Nord-Norge (her nr. 28. Skarsås, Brønnøy og nr. 19. Skottestad, Hamarøy) (Rygh 1877:132ff og fotnote 3). Noen og tretti år senere ble de norske funnene igjen samlet i en enhetlig analyse, denne gangen av Sigurd Grieg. På dette tidspunktet var 118 funn fra 900- og 1000-tallet kjent, foruten to-tre funn datert til 800-tallet og en større mengde rene myntfunn som Grieg ikke tar med i diskusjonen (Grieg 1929). 14 av de 118 funnene er fra de tre nordligste fylkene (ibid.:202). Etter Griegs sammenfattende arbeid har edelmetalldepotene i Norge bare blitt diskutert enkeltvis eller innenfor geografiske eller tematiske rammer. Antallet registrerte funn har økt i løpet av 1900-tallet, i Nord-Norge fra 14 til minst 25⁶. Det finnes ingen samlet oversikt over hvor mange funn av edelmetalldepoter som er gjort i Norge siden 1929⁷.

Tradisjonelt har edelmetalldepotene vært gjenstand for tolkning ut fra et relativt begrenset sett teorier. Disse har for såvidt utnyttet alle de sidene ved materialet som kan gi oss informasjon i dag; enkeltgjenstandene, gjenstandskombinasjonene, funnomstendigheter, beliggenhet og distribusjonsmønster. Allikevel har noen truismer gjort at konklusjonene ofte har fulgt de samme gamle spor og sjelden svingt inn på ukjente stier. Dette gjelder kanskje særlig depotenes tilknytning til ulike aspekter av datidens økonomiske forhold.

⁶ Tallet inkluderer ikke rene myntfunn. Det avhenger også av hva man velger å definere som et edelmetalldepot. For min definisjon og avgrensning, se kapittel 1.2.

⁷ Med unntak av katalogen i Bengta Rystes kommende hovedoppgave, som omfatter depotfunnene som er publisert i trykte tilvekster (Ryste under utarb.).

2.2. Tolkninger knyttet til økonomi og handel

Det er en svært vanlig oppfatning at gjenstandene i edelmetalldepotene fra vikingtid og tidlig middelalder representerer økonomiske verdier i forstand av byttemidler eller penger (for eksempel Brøgger 1928, Gjessing 1939, Hårdh 1976a, 1996, Marstrander 1953, Nicolaisen 1920c, Stenberger 1958). Et nesten ensidig økonomisk fokus har preget tolkningene fra 1950-tallet inntil i dag (Staecker 1997:96, Zachrisson 1998:12, 18). I denne perioden har depotene helst blitt oppfattet som en beholdning av økonomiske verdier, og de har gjerne blitt beskrevet som ”skatter” eller en enkeltperson eller families formue (for eksempel Hårdh 1996:73, selv om hun også åpner for andre tolkninger). Som Oluf Rygh beskriver det i *Om den yngre jernalder i Norge*: ”Det har vistnok ogsaa været Ønsket om at have saameget af sin løse Eiendom i en saadan Form, at den let kunde bringes i Sikkerhed paa denne Maade, og ikke blot Glimrelyst, som har bevæget Befolkningen i hin Tid til at lægge en saa betydelig Del af sin Formue i smykker eller andre Sager af ædelt Metal.” (Rygh 1877:38). Diskusjonene har vært knyttet til hva materialet forteller om ”pengebruk” og lokal og regional handel.

Dette indikerer at depotene er byttemidler i ”hvilemodus”, en urealisert kapital. Som jeg skal komme tilbake til i kapittel 6, påpeker Igor Kopytoff og Arjun Appadurai at en gjenstand kun er et byttemiddel eller en økonomisk verdi idet den faktisk byttes, og at den både før, i og etter denne situasjonen også kan ha en eller flere andre statuser og identiteter (Appadurai 1986, Kopytoff 1986, 2000). Denne flertydigheten er ikke alltid like eksplisitt i tidligere behandlinger av edelmetalldepotene, men den kan være underforstått. Særlig når det gjelder smykker synes det å være en til dels uuttalt enighet om at disse har fungert som både betalingsmidler og personlige ornamenter. En så sentral kategori som halsringene eksemplifiserer gjenstandenes tvetydige status: Er de, som Birgitta Hårdh spør, smykker, betalingsmidler, symboler, statusobjekter? (Hårdh 1996:16). Til tross for at hun åpner for en slik mangesidig tolkning, vektlegger Hårdh halsringenes økonomiske betydning. Hun konkluderer med at halsringenes regionale variasjon viser at de hadde ulik økonomisk betydning innenfor ulike områder, og følgelig at ulike økonomiske systemer var i virksomhet innenfor disse (ibid.:82). Halsringenes tvetydige meningsinnhold antas med andre ord å være geografisk betinget heller enn situasjonsbetinget. Jeg kommer tilbake til Hårdhs synspunkter senere i kapittelet.

Også sammensetningen av depotene har i stor grad blitt knyttet til økonomiske aspekter. Knud Friis-Johansen har brukt innhold og sammensetning som argument for en

differensiert tolkning av edelmetalldepoter: De som kun inneholder hakkesølv og mynter ser han som verdibeholdninger, mens smykker må æs på en annen måte, særlig der de samme kombinasjonene finnes igjen flere ganger (Friis-Johansen 1912 i Grieg 1929:287). Sverre Marstrander ser sammensetningen av sølv og gull i depotfunnet fra Vollan i Hemnskjel, Sør-Trøndelag, som en refleksjon av ”karakteristiske trekk i yngre vikingetids handel og samferdsel” (Marstrander 1953:6). Birgitta Hårdh uttaler at et av hennes utgangspunkt er at sammensetningen av et depot gjenspeiler det økonomiske systemet på det tidspunktet depotet ble nedlagt (Hårdh 1996:83).

Hvor selve edelmetallet kom fra har vært et spørsmål i en del fremstillinger (for eksempel Grieg 1929:181, Marstrander 1953:14-15, Skaare 1976:40). Det er en alminnelig utbredt oppfatning at sølv ble brakt til Norden i form av mynter (for eksempel Grieg 1929:177ff, Marstrander 1953:17⁸). Mer diskusjon har vært knyttet til hvordan slike verdier ble ervervet, ved handel eller plyndring (jf. Zachrisson 1998:14). Grieg mener det er påvist en klar sammenheng mellom ”vikingetogene” og myntinnførselen til Norge (Grieg 1929:178). ”Vikingetogene” betegner imidlertid ikke et ensidig handlingsmønster: Brøgger beskriver det å være i viking som en ”besynderlig blanding av handel, plyndring og rov som har bestemte lover og regler” (Brøgger 1928:30, også Marstrander 1953:16). Særlig i løpet av de siste tiårene har det blitt fokusert mer spesifikt på denne ”besynderlige blandingen” som tidstypisk, imotsetning til vår moderne avgrensning av økonomi og handel mot andre sosiale sfærer og handlinger (for eksempel Samson 1991, Staecker 1997:95, Thurborg 1988, jf. også Zachrisson 1998:84). Jeg kommer tilbake til dette samspillet mellom økonomiske og andre sosiale betydninger i kapittel 6.

Grieg skiller, i likhet med en rekke andre, mellom vikingenes aktiviteter i øst og i vest (Grieg 1929:177ff). Den vestlige aktiviteten har blitt beskrevet som preget av angrep og tvang, inkludert løsepengekrav både i Frankerriket og England (i form av såkalt ”danegeld”) (Brøgger 1928:31, Grieg 1929:180, Zachrisson 1998:15-16, også Staecker 1997:89). Aktiviteten i øst blir derimot beskrevet som overveiende fredelig og dominert av (bytte-)handel (Grieg 1929:178-179, Hårdh 1996:21, Zachrisson 1998:16). Dette er blant annet begrunnet med at forholdene for plyndring var mer risikable i øst, der man måtte trekke skip over land i visse strekninger, seile i fosser og stryk og ta seg gjennom øde skogstrakter (Noonan 1994 i Zachrisson 1998:16, også Stalsberg 2005). I alle tilfelle er det

⁸ Marstrander sier her at nordboerne mottok ”umyntet sølv” i bytte for sine varer, men da han samtidig beskriver strømmen av mynter til Norden (Marstrander 1953:17, 33), antar jeg at dette er en skrivefeil, og at det skulle stått ”utmyntet sølv”.

enighet om at edelmetall ble brakt til Skandinavia på grunn av utbredt handels- og plyndringsvirksomhet både i øst og vest, og at depotene reflekterer denne aktiviteten.

Også depotenes beliggenhet og distribusjonsmønster har blitt knyttet til reiser og handelsvirksomhet. Sverre Marstrander påpeker at distribusjonen i Trøndelag følger den indre skipsleia (Marstrander 1953:37). Han refererer til Roar Skovmand, som argumenterer for at depotene er resultat av nedleggelse i forbindelse med krig og ufred. Skovmand mener at ”rekker” av depoter ikke markerer handelsveier, slik mange har hevdet også i Danmark, men hærveier (Skovmand 1942:198-199). Marstrander ser forøvrigt ikke et motsetningsforhold mellom at depotene er nedlagt i ufredstid, og at de markerer handelsveier. Han mener at både handel og hærflytting kan ha foregått langs de samme rutene, og at det langs handelsruter ville være samlet større verdier som ble lagt ned ved krigsfare (Marstrander 1953:38). Thorleif Sjøvold tar også opp denne tråden i sin korte diskusjon av de nordnorske depotene og følger opp handelsvei-teorien. Ifølge Sjøvold er denne gyldig ihvertfall i Norge. Han mener at depotene også nordover til Bodø følger skipsleia. Nord for Bodø ligger de også langs kysten, men da gjerne i tilknytning til dype fjorder. Sjøvold ser denne beliggenheten i sammenheng med handelsruter innover i fjordene og videre østover til Sverige. På bakgrunn av blant annet norske mynter i samiske offerfunn i Sverige foreslår han at depotene ligger i krysningspunkter mellom kystruten nord-sør, og ruter fra vest til samenes områder og videre østover (Sjøvold 1974:332-333).

Fra begynnelsen av 1980-tallet har edelmetalldepotene vært trukket inn i tolkninger med andre hovedfoki enn handel og økonomi. Allikevel kom det så sent som for åtte-ni år siden flere større arbeider med sterkt fokus på de økonomiske aspektene ved materialet. Jörn Staecker (Staecker 1997) har kritisert det ensidige økonomiske fokuset fremsatt i tre arbeider på 1990-tallet, nemlig James Graham-Campbells arbeid om det skotske materialet (1995), Ralf Wiechmanns avhandling om materialet fra Schleswig-Holstein (1996) og Birgitta Hårdhs sammenlignende studie av materiale fra et avgrenset område i Nord-Europa (1996). Jeg vil her bare gi en introduksjon til Birgitta Hårdhs arbeide siden dette er mest relevant for min oppgave, ikke minst med hensyn til informasjon om halsringene og det øvrige materialet i ulike regioner av hennes undersøkelsesområde.

Birgitta Hårdhs hovedanliggende i boken *Silver in the Viking Age* (1996) er å vise at sølv ble brukt på ulike måter i vikingtiden, spesielt med hensyn til i hvilken grad edelmetall ble brukt som betalingsmiddel. Hun anser at disse ulikhetene var nært knyttet til grunnleggende trekk ved de fortidige samfunnene i ulike regioner av undersøkelsesområdet

(1996:14). Hun ønsker også å finne spor etter en utvikling av det monetære systemet i disse regionene, slik hun mener å ha påvist i Sør-Sverige (Hårdh 1976, 1996:15). Halsringer og hakkesølv er de to gjenstandsgruppene som behandles grundigst. Halsringene ses som et mål på i hvilken grad sølv ble brukt som råmateriale for store ornamenter i enkelte områder, imotsetning til betalingsmiddel i andre (Hårdh 1996:16). Når det gjelder hakkesølv, tar hun utgangspunkt i at fragmenteringen har sammenheng med bruken av sølv som betalingsmiddel (ibid.:17). Etter Hårdhs mening reflekterer den kronologiske og geografiske variasjonen i sølvdepotene ulike holdninger til sølv, og hun nevner at dette nok hadde sammenheng med hvem som håndterte sølv, og til hvilke formål. Allikevel ses funksjonen som betalingsmiddel som grunnleggende (Hårdh 1996:14). Hårdh refererer til dels til polsk forskning, som knytter forekomsten av depoter og sammensetningen i depotene til det aktuelle områdets økonomi. Forekomsten av depoter kan ikke knyttes til mengden penger som har vært i omløp, da det viser seg at det er færre depoter i de områdene der mynter ble slått⁹. Men sammensetningen og innholdet blir allikevel sett som kilder til informasjon om betalingssystemet i den aktuelle regionen på deponeringstidspunktet (Hårdh 1996:24, 84). Når det gjelder bakgrunnen for deponeringen nevnes de tradisjonelle forklaringene med krig og ufred, vikinger som døde utenlands og deponering i henhold til Odins lov.

Hårdh foretrekker imidlertid en forklaring som også er basert på det økonomiske systemet. Det synes underforstått at depotene var ”skatter” i betydningen gjemte verdier. Den økonomiske forklaringen på deponeringen støtter seg på teorier satt fram av Mats P. Malmer og Svend Nielsen. Malmer omtaler et misforhold mellom konseptet mynter og bruken av dem, noe som skal ha ført til deponering av mynter som aldri ble ført tilbake i sirkulasjon (Malmer 1973 i Hårdh 1996:26). Nielsen behandler romerske denarer, og hevder at depotene kan skyldes at sølv kunne ha verdi, men en marginal praktisk bruk, og at dette ville føre til at deponeringer rett og slett ble glemt (Nielsen 1987 i Hårdh 1996:26). Hårdh mener at dette er en sannsynlig hypotese som kan overføres til vikingtidsdepotene (Hårdh 1996:26), til tross for at ikke alle områder med få depoter kan påstås å ha hatt en ”høyt utviklet” økonomi (det forutsettes altså en evolusjonistisk tankegang), og at også andre omstendigheter må ha spilt en rolle (ibid.:26-27).

Det økonomiske systemet skal med andre ord være årsak til både innholdet i depotene, og det faktum at de er ”glemt” i jorden. Argumentasjonen er imidlertid ikke helt

⁹ Det synes å være snakk om myntdepoter (Hårdh 1996:24). Som Cecilia von Heijne har vist er situasjonen en annen i Sør-Skandinavia (von Heijne 2004:189-190) (se under).

overbevisende. Hårdh tar ikke høyde for sin egen informasjon om at hakkesølv utgjør en stor andel av depotmaterialet i regioner som Danmark (Hårdh 1996:91). Hakkesølv påstås å reflektere sterk sirkulasjon av sølv i hverdagslige transaksjoner, og å være ett steg unna en fullt utviklet monetær økonomi (Hårdh 1996:84-86). Samtidig hevdes det at hakkesølvdepotene reflekterer en sviktende forståelse av bruken av sølv som betalingsmidler, og at sølvet i dem skal være glemt i jorden på grunn av sin begrensede praktiske betydning (ibid.:26). Teoriene lar seg med andre ord vanskelig kombinere. Som Staecker påpeker inntar Hårdh også et dualistisk syn på depotene, der innhold og deponering nødvendigvis må reflektere samme sfære. Dersom innholdet tolkes som betalingsmidler, ses deponeringen automatisk som profan. Dersom innholdet derimot tolkes til å ha en mer spesiell anvendelse, tolkes deponeringen som sakral (Staecker 1997:94).

Til tross for disse innvendingene, er Hårdhs arbeid sentralt også for denne oppgaven. En viktig konklusjon i hennes analyse er at materialet synes å ha regionale særtrekk. Hun nevner at dette må ha bakgrunn i den enkelte regionens historie, samt eksterne kontakter, og de lokale, sosiale og politiske forhold som har vært med og formet denne regionale bakgrunnen. Det sterke fokuset på økonomi (Hårdh 1996:165ff) kommer dessverre til å skygge for en ytterligere diskusjon av disse aspektene. Hårdh vier liten oppmerksomhet til betydningen av selve deponeringen, for gjenstandenes og omgivelsenes meningsinnhold. Depotene kan være en kilde til kunnskap om vikingtidens betalingssystemer, men det begrenser tolkningsmulighetene hvis utgangspunktet er at sølv først og fremst representerer betalingsmidler. Selv om Hårdh selv nevner det sannsynligvis tette forholdet i vikingtid mellom det vi i dag oppfatter som den økonomiske sfære og andre sosiale relasjoner (Hårdh 1996:14, 165, og for eksempel Gaimster 1991, Samson 1991, Thurborg 1988, Vestergaard 1991), gjenspeiler også hennes analyse en noe anakronistisk holdning til økonomi som en adskilt del av samfunnslivet.

Märit Thurborg er en av dem som påpeker forbindelsen mellom økonomiske og sosiale forhold i forbindelse med edelmetalldepoter. Hun anser at innholdet i depotene på Öland reflekterer økonomien på øya, og at mynter, barrer, hakkesølv og hals- og armringer har vært brukt til ulike typer transaksjoner i ulike økonomiske sfærer (Thurborg 1988, 1989). Deponeringen er ikke diskutert, utover at hun påpeker at akkumulasjonen av hals- og armringer må ses på som et urealisert sosialt så vel som økonomisk potensiale, og at depotene derfor kan ha sammenheng med konflikt og endring i samfunnet (Thurborg

1988:320). Utgangspunktet er fremdeles en økonomisk forståelse, men den tar i større grad hensyn til vikingtidens sosiale setting der økonomi ikke kan forstås som en enhetlig separat sfære.

Også Birgitta Hårdh nevner implikasjonene ved endringer i samfunnet, nærmere bestemt innføringen av et monetært system. Et slikt system forutsetter en forståelse for myntverdien uavhengig av metallvekt, en forståelse som har stor innvirkning på brukerne og samfunnet som helhet. Hårdh refererer til den finske filosofen Fredrik Lång, som setter innføringen av det monetære systemet i Lille-Asia i sammenheng med utviklingen av rasjonell tenkning, fordi det å forstå penger innebærer å tenke abstrakt (Lång 1982 i Hårdh 1996:14-15). Cecilia von Heijne (2004) er blant de som kritiserer en ellers utbredte teori om en mentalitetsendring i forhold til mynter i Skandinavia omkring år 1000. Hun fokuserer på regionale likheter og ulikheter og bakgrunnen for disse i sin doktoravhandling om sørskandinaviske myntfunn. Etter von Heijnes mening er de klare regionale variasjonene i deponeringsfrekvensen en svakhet ved mentalitetsendringsteorien, fordi en slik endring burde avspeiles samtidig i et større område (von Heijne 2004:186-187). Selv setter hun depotøkningen i sammenheng med introduksjonen av utmyntning i de ulike områdene. Deponeringen settes i sammenheng med en skepsis til det nye myntsystemet (ibid.:189-190).

At økningen av myntdepoter kan relateres til lokal utmyntning er interessant, og behøver etter min mening ikke å stå imotsetning til teorien om en mentalitetsendring. Det er flere argumenter for at depotene i et område endrer karakter og meningsinnhold i sammenheng med omveltningene ved overgangen til middelalder, uten at disse omveltningene nødvendigvis har blitt aktualisert på samme tidspunkt over hele det tidligere sølvdeponerende området.

2.3. Tolkninger av deponeringen

Når man skal forklare hvorfor edelmetallet ble deponert i jorden, går som nevnt krig og ufred igjen som hyppige teorier. Etter Sture Bolins introduksjon av tesen (Bolin 1926), er kanskje Roar Skovmand (1943) den som bruker mest plass på å argumentere for dette synet, men også blant andre Sigurd Grieg ser dette som en sannsynlig forklaring. Han underbygger teorien med en lang rekke eksempler på deponering av mynter og andre gjenstander i situasjoner preget av krig, uro og fare fra midten av 1300-tallet og frem til 18-1900-tallet (Grieg 1929:292ff, også Stenberger 1958:313, 1971:738). Griegs eksempler

omfatter også verdier som har blitt gjemt unna for å unngå tyveri eller ødeleggelse. En utbredt oppfatning har vært at jorden var datidens ”bankboks” eller ”skattkammer”, slik den var for mange opp mot forrige århundreskifte og noen steder enda lenger (for eksempel Grieg 1929:293, Nielssen 1990:173, Rygh 1877:137-138, jf. også Zachrisson 1998:20). Fra nyere tid brukes ofte eksempler på at samer har gjemt sitt sølv i jorden (for eksempel Rygh 1877:138, fotnote 1, Staecker 1997:95, Zachrisson 1984:105-106). Sagn om ”samesølv” er ennå kjent i mange områder, blant annet i Salten og Beiarn (Werner 1987:79), og jeg har også fått gjenfortalt et i Misvær-dalen. Det er dessuten kjent sagn og historier om skatter i Nord-Norge uten at de er knyttet til samer. Et slikt sagn har jeg blant annet fått høre i Hadsel i Vesterålen.

Denne forklaringen på deponering kan virke tilforlatelig, under forutsetning av at det åpenbart er snakk om gjenstander av verdi, og tatt i betraktning at man har så mange analogier til lignende handlingsmønstre i senere perioder. Det kan imidlertid være problematisk å forklare hvorfor så mange edelmetalldepoter har blitt liggende i jorden, hvorfor disse gjemte skattene aldri ble tatt opp igjen. Dette har vært et stadig tilbakevendende tema (Hårdh 1996:26). Det har blitt forsøkt forklart med at eierne døde før de fikk hentet opp skattene igjen (for eksempel Thunmark-Nylén 1986:33-34, Östergren 1989:235, jf. også Zachrisson 1998:24). Der argumentasjonen hevder at krig har vært årsaken til deponeringen, blir eierens død også en sannsynlig forklaring på hvorfor depotene ble liggende (Skovmand 1942:183-184). Birgit Arrhenius tar opp sammenhengen mellom edelmetall og giftermål i sin artikkel *Smycken som diplomati* (1992). Hun tar hovedsakelig for seg folkevandringstid, men kommer også inn på senere perioder. På bakgrunn av lovtekster og andre skriftlige kilder, samt forekomsten av edelmetall i blant annet kvinnegraver og depoter, argumenterer hun for at edelmetallet var kvinnenens medgift og eiendom. Død i barselseng oppgis som en mulig grunn til at mye av verdiene ble liggende i jorden (Arrhenius 1992:23).

Lena Thunmark-Nylén prøver også å forklare depotfunnene på Gotland med eiernes død. Gotland er i en særstilling med sine enormt mange depotfunn på et svært begrenset areale. Ifølge Thunmark-Nylén kan antallet ”glemte” skatter forklares med ”ett rimligt antal epidemier och olycksfall samt, för att tilfredsställa krigshypotetikern, kanske också något fältslag” (Thunmark-Nylén 1986:34). I en studie av myntførende depoter på Gotland, tilbakeviser Mats P. Malmer krigshypotesen med at øya i så fall måtte være 300 ganger så mye herjet av krig i perioden 800-1000 enn for eksempel England, selv om

England var utsatt for vikingangrep i samme tidsrom (Malmer 1973 i von Heijne 2004:286). Selv om Malmers utregninger gjelder de myntførende depotene, er det liten grunn til å tro at dødsfallsforklaringen skulle ha større gyldighet for gjenstandsdepotene.

En alternativ og like populær teori om hvorfor depotene har blitt liggende, er at de ble gjemt for å komme eierne til gode i etterlivet. Skriftlige og etnografiske kilder viser at det både i eldre og nyere tid har vært utbredt i flere områder å gjemme deler av den rikdommen man hadde til bruk i et liv etter døden. I et avsnitt i *Ynglinge-saga* sier Odin at man får nyte i Valhall den rikdom man selv har gravd ned i jorden (*Snorres kongesagaer* 1999:17-18). På bakgrunn av dette "sitatet" har skikken blitt omtalt som Odins lov (se for eksempel Brøgger 1928:28, Grieg 1929:290ff, Zachrisson 1984:105, jf. også Zachrisson 1998:20-21).

2.4. Tolkninger av depotene som rituelle nedleggelser

I de senere årene har det blitt presentert en del teorier rundt edelmetalldepotene som stiller andre spørsmål til depotene og deponeringene enn tidligere. Nytenkningen må ses i sammenheng med den generelle trenden innen skandinavisk arkeologi fra 70-tallet og fram til i dag, med introduksjon av prosessuell og etter hvert post-prosessuell arkeologi. Disse retningene førte til omveltninger i faget. Det gjaldt både hvilke metoder man brukte, og hvilke spørsmål man stilte. De fleste arbeidene jeg refererer til under føyer seg inn i den post-prosessuelle forskningstrenden. Post-prosessualisme er et samlebegrep for en rekke teoretiske retninger innen arkeologi (Hodder 1985, 1991), som sterkt forenklet har det til felles at de har kritisert og gått utover det teoretiske rammeverket den prosessuelle arkeologien jobbet innenfor. Som forskningen jeg presenterer her er eksempler på, har post-prosessuelle arkeologer blant annet hatt fokus på forskerens subjektivitet og tilstedeværelse i tolkningene, på forskningens nåtidige politiske betydning, på materiell kulturs symbolske meningsinnhold og på sammenhenger mellom kognitiv strukturering og materiell kultur.

En av de første mer postprosessuelle tolkningene av edelmetalldepotene presenteres av Knut Odner i *Finner og terfinner* (1983), et arbeid som for øvrig tar for seg utviklingen av samisk etnisitet med utgangspunkt i sosialantropologiske modeller. Han bruker depotfunn, i form av skattefunn (edelmetalldepoter) fra Nord-Norge og offerfunn (samiske metalldepoter) fra Sverige, til å eksemplifisere muligheter og begrensninger ved å anvende arkeologi i rekonstruksjonen av samisk identitet. Hans vurdering av edelmetalldepotene

bygger blant annet på Per Kyrre Reymerts magisteravhandling fra 1980, *Arkeologi og etnisitet*, der de nordnorske depotfunnene inngikk i en undersøkelse av hvilken etnisk utsagnskraft ulike typer arkeologisk materiale kan ha (Reymert 1980:5-6). Reymert gir ingen egentlig tolkning av depotene, men konstaterer at de ”kan gi viktig informasjon om kommunikasjon, handel og kulturkontakt. I tillegg kan skattefunnene trekkes inn i etnisitetsdebatten.” (ibid.:102).

Etter Odners mening har de svenske offerfunnene blitt betegnet som samiske på grunnlag av kriterier som også kunne gjelde for de norske skattefunnene i samisk område. Han ser de ulike betegnelsene i de to landene som eksempel på at forskerne tilskriver fenomener kulturell forskjell gjennom sin navnfesting. Hans tolkningsforslag for skattefunnene og offerfunnene er at begge disse kategoriene er refleksjoner av felles samisk-skandinaviske religiøse ideer. Dette underbygges med at samisk religion i flere henseender er influert av germansk mytologi. Han viser også til historiske kilder som vitner om omfattende samarbeid mellom samer og norrøne i vikingtid, og uttaler at det ikke er overraskende at man i en slik situasjon utvikler et felles religiøst symbolrepertoar (Odner 1983:57-59). Hans vinkling mot felles samisk-skandinaviske religiøse symboler er interessant, men selv om han også nevner at de nordnorske depotfunnene ikke avviker fra depotene i resten av Norden på noen avgjørende måte (Odner 1983:58), diskuterer han dessverre ikke dette forholdet nærmere.

Inger Zachrisson sammenligner også de nordnorske depotfunnene med de svenske offerfunnene i sin doktoravhandling *De samiska metalldepåerna år 1000-1350* (1984). I likhet med Odner mener hun at sammenfallende karakteristika i de to funngruppene kan være uttrykk for samhandling mellom samer og skandinaver. Hun legger imidlertid til at likhetene også kan skyldes at enkelte av depotfunnene ble eid og deponert av samer (Zachrisson 1984:98). Hennes konklusjon er at 18 depotfunn av den nordnorske typen (i Nord-Norge og Nord-Finland) må regnes som samiske. Dette er i korte trekk bygget på at de ligger innenfor det samiske området, at de inneholder lignende gjenstander som de svenske offerfunnene, samt gjenstander av østlig opphav, at de ligner beviselig samiske funn og at funnene avspeiler et visst kontaktmønster. Hun ser samiske edelmetalldepoter som et tegn på den rikdommen som var samlet på samisk område i dette tidsrommet, og knytter velstanden til pelshandel og forbedret klima (Zachrisson 1984:103-104). Som hos Odner preges diskusjonen av at materialet inngår som en mindre del av et større arbeid som hovedsakelig fokuserer på et annet tema og materiale. Også i Zachrissons fremstilling

er forbindelsen mellom de nordnorske depotene og depotmaterialet i resten av Nord-Europa nevnt, men den utforskes ikke nærmere (Zachrisson 1984:98ff). Depotene i de samiske områdene av Nord-Norge, Nord-Sverige og Nord-Finland skiller ut som en egen gruppe, og det legges vekt på forskjellene mellom disse og edelmetalldepoter i resten av Europa. Fremhevingen av den samiske tilknytningen er sterk, men argumentene for den fremføres bare i korte trekk, og uten diskusjon eller motargumenter. Etter min mening blir det ikke sannsynliggjort at depotene *må* regnes som samiske, men Zachrissons argumentasjon viser at depotene i dette området heller ikke kan regnes som knyttet til den norrøne/ skandinaviske befolkningen uten ytterligere diskusjon. Både Odner og Zachrisson fremhever likhetstrekkene mellom de samiske offerstedene og edelmetalldepotene, men som beskrevet i kapittel 1.2. finnes det også noen avgjørende forskjeller mellom disse.

Mot slutten av 1990-tallet kom det flere tolkninger av edelmetalldepotene som for alvor fraviker den seiglivede økonomitrenden. I 1998 kom Torun Zachrissons doktogradsavhandling *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. I likhet med Staecker kritiserer hun den tidligere sterke vektleggingen av økonomiske aspekter og forestillingen om at depoter har blitt liggende i jorden fordi de er ”glemt” (Zachrisson 1998:12, 24-25). Hennes mål med avhandlingen er å finne svar på nettopp hvorfor depotene aldri ble tatt opp igjen, og derigjennom danne seg et bilde av de kulturelle tradisjonene som omga deponeringen av edelmetall i hennes undersøkelsesområde. Tilnærmingen til materialet går via flere kilder, blant annet bruker Zachrisson runesteinene fra sen vikingtid som tolkningsramme (ibid.:26). Gjennom hele avhandlingen fokuseres det på mentaliteten rundt metallet og rundt deponeringen. Zachrisson diskuterer konnotasjoner knyttet til sølv og gull på deponeringstidspunktet ut fra blant annet hvilke kjenninger (poetiske omskrivninger) som ble brukt for disse metallene i samtidig skaldediktning. Det viser seg at gull har flere mytiske omskrivninger, mens sølv har mer jordnære assosiasjoner (ibid.:30ff). Mentaliteten rundt det å gjemme og ta opp igjen en skatt studeres på bakgrunn av sagnmateriale (ibid.:40ff). Det finnes en rik flora av nyere og eldre skattesagn, som Zachrisson mener har en dypere struktur som kan si noe om reelle skattenedleggelse. Som nevnt er slike skattesagn utbredt i Nord-Norge også. Moralen er oftest at man ikke kan tiltvinge seg en skatt uten å rammes av ulykke eller av dyret som gjerne vokter den. Skatten er altså forbeholdt eieren eller den som kjenner løsningsordene til skattens

besvergelse. Samtidig fortelles det at skattens beliggenhet kunne være kjent, gjerne på grunn av et lysskjær som sto opp fra den i mørket. Det vil si at man vet hvor i landskapet det ligger en skatt, uten at den dermed er oppnåelig (ibid.:46, 53). Zachrisson setter disse strenge normene i sammenheng med forestillingen i middelalder og nyere tid om lykke som en begrenset størrelse, som noen hadde og andre kunne forsøke å tilegne seg. Edelmetall var dessuten ensbetydende med lykke og velstand. Å stjele en annens gull og sølv, var ikke bare å stjele dennes rikdom, men samtidig å tiltvinge seg hans eller hennes lykke og fremgang (ibid.:54). Det var som å tilrøve seg en del av vedkommendes personlighet (jf. også Thurborg 1989:95).

For øvrig fokuserer Zachrisson på funnstedenes beliggenhet og distribusjon. Hun vurderer hvor i landskapet depotene i hennes undersøkelsesområde ligger, i forhold til bebyggelse, gravfelt, og vann eller våtmark (ibid.:93ff). En oversikt viser at sølvdepotene kan knyttes til gravfelt, gård i form av hus og gårdsplass, og eiendomsgrenser (ibid.:118). En av Zachrissons argumenter for å knytte depotene til eiendomsgrenser, er kilden *Svarfdølasaga*. Her beskrives hvordan jord ble tatt i besittelse under landnámet på Island blant annet ved deponering av sølv (*Islendinga Sögur* 1830 i Zachrisson 1998:199). Flere andre forskere har benyttet seg av denne referansen i behandlingen av edelmetalldepotene (for eksempel Hedeager 1999:246-247, 2003:159, Olsen 2000a:40, se under). Zachrisson diskuterer også runesteinenes symbolikk (Zachrisson 1998, kap. VI), og hvor de er plassert i gårdslandskapet (ibid., kap. VII). Konklusjonen er at både depoter og runesteiner kan ses som en måte å definere stedets identitet på, eller som hun sier: "...att skapa sin gårds landskap" (ibid.:218). De var et middel for å beherske og stadig gjenskape dette landskapet, verne sin eiendom, og vise omsorg for og verne minnet etter sine døde (ibid.).

Torun Zachrissons avhandling tar altså for seg et variert materiale knyttet til depotene, og hun bruker også kildematerialet på en annen måte enn i tidligere forskning. Det økonomiske aspektet ved edelmetall er ikke fraværende, men det er svært nedtonet. I stedet settes søkelyset på edelmetall som bærer av lykke og velstand, og på de vernende egenskapene metallene ble tillagt. Jeg oppfatter at fokus er på menneskenes mentalitet og deres behov for trygghet heller enn deres behov for økonomisk vekst. Dette er for øvrig ikke gjensidig utelukkende behov, tvert imot er det en naturlig sammenheng mellom materielle goder og trygghet. Imotsetning til en rekke tidligere forskere unngår imidlertid Zachrisson de markedsøkonomiske anakronismene i sin diskusjon av velstand, og forståelsen av edelmetalldepotene blir dermed mer nyansert. Tidligere forskere har også

vært inne på aspekter som ”sølvets magiske kraft” (Grieg 1929:303), men dette har ikke resultert i noen utradisjonelle forklaringer av innholdet eller deponeringen (jf. Grieg som strengt tatt ikke kommer til noen ensidig konklusjon, *ibid.*:307). Zachrissons forklaring av tilknytningen til eiendomsgrenser og slutningene om deponeringen som en meningsfylt handling i seg selv, representerer ukonvensjonelle tolkninger.

Lotte Hedeagers artikkel *Sacred topography. Deposition of wealth in the cultural landscape* (1999) er i utgangspunktet et tilsvarende til teorier Charlotte Fabech har fremsatt om endringer i deponeringsskikken på 500-tallet (blant andre Fabech 1991, 1994 a-b, 1997, 1999). Endringene gjelder særlig den lokale topografien på deponeringsstedet og tilknytningen til boplasser. Ifølge Fabech er tendensen i denne perioden at depotene går fra å være deponert i våtmarksområder i marginale strøk til å bli deponert på tørt land og i tilknytning til sentrale bosetninger (Fabech 1991 og 1999, Hedeager 1999:229-230). I artikkelen tester Hedeager teorien opp mot det danske depotmaterialet fra jernalder og middelalder. Hun påpeker at depotfunnene fra folkevandringstid inneholder de samme gjenstandstypene som depotene fra vikingtid, bare med den forskjellen at de i hovedsak er av gull i stedet for sølv. Dersom man godtar tolkningen av folkevandringstidsdepotene som ”rituelle investeringer”, altså depoter basert på rituelle motiver, må man derfor også sette spørsmålsteget ved den vanlige rasjonelle forklaringen av vikingtidsdepotene som skatter av avhendelige (”alienable”) gjenstander (*ibid.*:237), det vil si forklaringer der deres økonomiske aspekt – eller vareaspektet – er det sentrale. For å underbygge denne spørsmålssettingen undersøker Hedeager funnomstendighetene for de danske depotfunnene gjengitt hos Skovmand (1943) (*ibid.*), og legger vekt på hvor mange funn som har blitt gjort i forbindelse med vann og våtmark. Imotsetning til Fabechs teori, som hevder at få depoter er nedlagt i slike områder etter ca. 500, viser Hedeager at det faktisk kan knyttes minst like mange depoter til våtmark i perioden 800-1016. Likhetsstrekkene mellom depoter fra folkevandringstid og vikingtid er etter hennes mening så mange at vikingtidsdepotene ikke kan utelukkes fra en lignende sosioideologisk, geografisk og politisk analyse som den folkevandringsdepotene gjøres til gjenstand for. Hedeager påpeker at vikingtidsdepotene sannsynligvis har fått en enkel forklaring som skjulte skatter på basis av en forståelig, men anakronistisk og feilaktig sammenligning med depoter fra middelalderen. I stedet mener Hedeager å se en drastisk endring i deponeringsskikken rundt år 1000 både med hensyn til innhold og deponeringssted (*ibid.*:238-239, 244, 248, fig. 4).

I likhet med Torun Zachrisson velger Hedeager å fokusere på at plasseringen av depotene i landskapet ikke bare er et resultat av økonomi, økologi og kommunikasjon, men et uttrykk for mentale strukturer og datidens diskursive kunnskap (altså deres måte å forklare hvordan verden henger sammen på) (Hedeager 1999:241-242). Med referanse til Torun Zachrisson (1998) og til *Svarfdølasaga* gir Hedeager en tolkning av deponeringene i folkevandringstid og vikingtid som knyttet til situasjoner der nytt land skulle tas i besittelse. Dette gjelder ikke bare rent praktisk besittelse og bruk. Hedeager påpeker at landskapet også måtte domestiseres og redefineres i folks mentale kart over det aktuelle området. Hun ser topografiske grenser som elver, vann og våtmark som naturlige skiller mellom innmark og utmark og sammenligner disse konseptualiserte grensene med konseptualiseringen av grensene mellom Midgard, Åsgard og Utgard i kosmologien (ibid.:246). Hun har senere videreutviklet diskusjonen om sammenhengen mellom depotenes plassering i landskapet og de kosmologiske konseptene (se under).

Endringen i deponeringsomstendighetene rundt år 1000 og likhetene mellom folkevandringstidsdepotene og vikingtidsdepotene, er kanskje de mest interessante observasjonene i Hedeagers artikkel. De viser at vikingtidens depoter ikke uten videre kan skilles fra den eldre deponeringsskikken og gis profane økonomiske og funksjonalistiske forklaringer. Det er i mine øyne noe problematisk at Hedeager knytter deponering i våtmark til den rituelle sfære uten ytterligere spørsmål (jf. også Hedeager 1990:44-46). Dette er en slutning som for så vidt har lange tradisjoner, men det har også vært en tidsvis heftig debatt om hvorvidt de umiddelbare topografiske omstendighetene gir grunnlag for å skille mellom profant og rituelt motiverte deponeringer (se kapittel 5.3.). Det kan også ses som et problem at Hedeager deler funnene i ulike kategorier, hvorav alle funn som er gjort i tilknytning til vann og våtmark samles i en gruppe (ibid.:238). Selv om Hedeager selv antyder at alle deponeringer i en periode ikke nødvendigvis har samme meningsinnhold (ibid.:245) diskuterer hun ikke muligheten for at depoter ved for eksempel sjø og i myr kan ha hatt ulike betydninger. Nok et spørsmålstegn kan settes ved representativiteten: Selv om alle disse funnomstendighetene samles i en bås, og antas å ha samme meningsinnhold, er tallet på funn gjort i slike omgivelser bare 55 % i perioden 800-900 og 40 % i perioden 900-1016. Dette utgjør gjennomsnittlig bare 47,5 % av funnene fra vikingtid (ibid., fig. 4). Når under halvparten av funnene er gjort i omgivelser knyttet til vann og våtmark burde også de resterende funnene og deres funnomstendigheter diskuteres for å kunne gi et riktig bilde av endringer og konstanter i deponeringsskikken fra folkevandringstid til vikingtid.

Hedeager har uansett et svært viktig poeng, nemlig at funnomstendighetene og innholdet i vikingtidsdepotene ikke *umiddelbart* skiller dem fra tidligere nedlagte depoter, slik Fabech har hevdet. De bør derfor vurderes ut fra de samme kriteriene som de eldre depotfunnene. Til tross for den ikke helt overveldende prosentandelen våtmarksdeponeringer i vikingtid, er det et mer markert fall i slike deponeringer ved overgangen til middelalder til 15 % i perioden 1016-1150 (ibid., fig. 4). Hedeager synes dermed å ha rett i at deponeringsskikken gjennomgår en form for endring rundt år 1000, noe som kan underbygges med det vi ellers vet om samfunnsendringene i denne perioden. Dette er for øvrig også i tråd med teorier om en mentalitetsendring i overgangen til en ny tid. Torun Zachrisson anser at deponeringene var knyttet til en mentalitet i det gamle samfunnet som endret seg som følge av kristningen. Som resultat av denne prosessen sluttet man å deponere edelmetallet på de enkelte gårdene og lot det heller komme Kristus og de mange kirkene tilgode (Zachrisson 1998:216-217).

Synspunktene Hedeager fremmer videreutvikles i artikkelen *Kognitiv topografi: Edelmetalldepoter i landskapet* (2003). Her opprettholdes kritikken av Fabechs tese om at deponeringsaktiviteten fra omkring 500 e. Kr. flyttes fra marginale strøk til sentralplasser. Hedeager holder også fast ved sitt syn på vikingtidens depoter som et uttrykk for samme deponeringstradisjon som depotene i folkevandringstid. Hun påpeker blant annet at funnomstendighetene varierer sterkt også for de ulike funngruppene i depotene fra folkevandringstid, hvorav mange ikke er funnet i våtmarksområder (Hedeager 2003:153). Dette er nok et likhetstrekk med funnene fra vikingtid. Begge funngruppene ses som rituelle investeringer i en kontinuert offertradisjon (ibid.:153-154). Tolkningen underbygges ytterligere ved å vise til at heller ikke deponering av våpen og såkalte fruktbarhetsofre tar slutt i folkevandringstid slik Fabech har hevdet. Tvert imot finnes det et rikt materiale av våpen, verktøy, smykker og dyre- og menneskeknokler fra funnkontekster som gjør at de kan tolkes som ofringer (ibid.:156, jf. også Behrend 1970). Hedeager viser også til religionshistorikeren Olof Sundqvist som har konkludert med at skriftlige kilder (samt stedsnavn) ikke støtter en teori om dramatisk nedgang i fruktbarhetskulten i den siste før-kristne perioden (Hedeager 2003:156, Sundqvist 1996:71-72).

Hedeagers artikkel tar også opp tolkningen av det kognitive landskapet som en refleksjon av kosmologien. Hedeager kritiserer her en forenklet direkte overføring av mytenes kosmologi til konkret landskapsforståelse. I stedet fremmer hun *konseptet*

”grenser” som et overordnet strukturerende prinsipp, uten at dette utelukker et opphav i før-kristen kosmologi. Selv om grensene som ble markert med edelmetalldepoter til en viss grad følger fysiske grenser i landskapet, vektlegger Hedeager at det var de kognitive grensene som strukturerte landskap og bebyggelse (ibid.:158ff).

Bjørnar Olsen har tatt opp de nordnorske edelmetalldepotene i forbindelse med forholdet mellom samer og nordmenn omkring år 1000 (Hansen og Olsen 2004:82ff, Olsen 2000a, 2000b). Han bygger videre på Torun Zachrisson og Lotte Hedeagers tolkninger av depotene som grensemarkører mellom innmark og utmark. Olsen foreslår at depotene kan ha fått en noe annen funksjon i Nord-Norge som del av en rituell grenseoppgang mellom samiske og norske områder i en situasjon med økende press på de gamle kognitive grensene (Hansen og Olsen 2004:86, Olsen 2000a:40, 2000b:37). Denne markeringen av grenser omfatter etter Olsens mening også en utbredelse av andre uttrykk, blant andre bjørnegraver og urgraver. De kan også ses i sammenheng med tilkomsten av nye uttrykk i perioden, så som samiske offerplasser og rekkeplasserte hustuffer og ildsteder i innlandet (Olsen 2000b:40). Olsen antyder med andre ord en nordnorsk lokal variasjon i meningsinnholdet i depotene, i samspill med andre kulturelle uttrykk. Det virker sannsynlig at lokale forhold påvirket både innhold og uttrykk i skikker eller ritualer som var utbredt over et stort geografisk område.

Forskningshistorien synes å vise en variasjon i tolkningene som gjenspeiler både forhold i forskernes samtid og utviklingen i arkeologifaget. Begynnelsen av forrige århundre var preget av en fascinasjon for vikingenes verden, og edelmetalldepotene ble tolket som utbyttet av deres handel og plyndring. I løpet av 1900-tallet har det generelt blitt fokusert sterkt på edelmetallets økonomisk betydning, spesielt fra 1950-tallet og fram til i dag. Depotene har ofte blitt forklart som gjemte skatter som ikke har blitt hentet fram igjen av ulike grunner. Dette har blitt knyttet til krig og uro, men også til den såkalte Odins lov. Innholdet har i alle tilfelle hovedsakelig blitt tolket som økonomiske verdier. Fra 80-tallet og framover presenteres stadig flere alternative tolkninger av deponeringene, i tråd med samfunnsendringer og endringer i det teoretiske grunnlaget for arkeologien. I de senere år har flere studier av andre aspekter ved sølv og gulls meningsinnhold utover det økonomiske aspektet, åpnet for andre forståelser av gjenstandene og deponeringene. Deponeringsstedets betydning for dette meningsinnholdet har også blitt studert nærmere i henhold til en ny forståelse av landskap som noe mer enn en fysisk ramme. Dessuten har

det blitt fokusert stadig mer på regional og lokal variasjon, med en anerkjennelse av at samme type materiale kan ha inngått i ulike kontekster på ulike steder – og til ulike tider.

KAPITTEL 3: MATERIALSTUDIET – METODE OG KONTEKSTUALISERING

3.1. Bakgrunn for gjenstandsstudiet

Det konkrete arbeidet med gjenstandsmaterialet gjennomførte jeg hovedsakelig våren 2003, da jeg beskrev og fotograferte de gjenstandene som oppbevares på Tromsø Museum. Disse fikk jeg anledning til å ta ut av magasin og montre, og studere på nært hold. I tillegg har jeg besøkt Alta Museum, Vitenskapsmuseet i Trondheim og Historisk Museum i Oslo for å studere de nordnorske gjenstandene som oppbevares der. To av funnene, fra Laksefjord og Skjervøy, oppbevares på henholdsvis Aalesunds og Bergen Museum. Disse har jeg dessverre ikke hatt anledning til å se selv. I tillegg til egne observasjoner av materialet, har jeg basert min datagjennomgang på diverse opplysninger fra litteraturen.

Målet med disse undersøkelsene var i første omgang å bli kjent med det materialet som danner grunnlaget for denne oppgaven. Materialstudiene har også vært viktige for min forståelse av andre beskrivelser av edelmetalldepoter og enkeltgjenstander. I utgangspunktet ønsket jeg også å etterspore eventuelle anomalier og mønstre i gjenstandenes utforming, dekor og sammensetning. Dette resulterte delvis i ny informasjon, og undersøkelsene la et godt grunnlag for de sammenligningene jeg har gjort med annet materiale i etterkant. Disse sammenligningene er sentrale i oppgaven, da de underbygger de dateringene og bestemmelsene av proveniens jeg går ut fra i min argumentasjon. Sammenligningene innebærer en typebestemmelse, og som jeg skal komme tilbake til er slike typeinndelinger et omdiskutert tema på grunn av det uunngåelig subjektive i vurderingen av likheter og forskjeller mellom gjenstandene (se kapittel 4.5.). I forbindelse med denne oppgaven har jeg ikke utarbeidet egne formelle typeinndelinger, men i stor grad støttet meg på tidligere arbeider der et større materiale er undersøkt.

I det følgende vil jeg gi en oversikt over de momentene som har hatt betydning for datering, bestemmelse av proveniens og tolkning med hensyn til de mest sentrale gjenstandstypene i de nordnorske depotene.

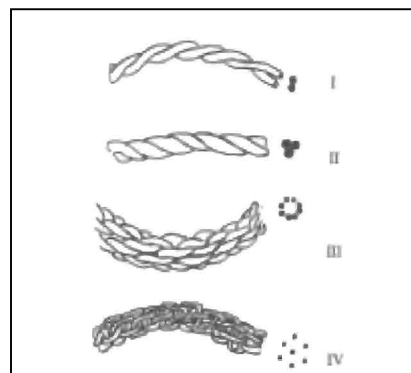
3.2. Halsringer – proveniens, datering og kontekst

Halsringen er den artefakten som opptrer i flest depotfunn fra vikingtid og tidlig middelalder i Nord-Norge. Det er også en klar ledetype for de samtidige edelmetalldepotene i resten av Nord-Europa (Hårdh 1996:65ff). Det er en gjenstandstype med stor tidsdybde (se kapittel 6.2.), men med en helt særegen utforming i den aktuelle perioden. Dessuten er halsringer et av de elementene i depotfunnene som har vært underlagt mest omfattende typologisk gjennomgang. Jeg vil derfor vektlegge denne gjenstandstypen videre i oppgaven. Mårten Stenberger diskuterer den tekniske utformingen av halsringene i detalj i forbindelse med sin analyse av det gotlandske materialet (Stenberger 1958). Jeg tar imidlertid utgangspunkt i Birgitta Hårdhs sammenlignende studie av et stort antall halsringer fra Skandinavia og Østersjøområdet (1996), siden hennes typeinndeling er bedre egnet til å vurdere datering og proveniens for de enkelte halsringene i de nordnorske depotene. Jeg følger Hårdhs definisjon av en halsring som en ring på minst 10 cm. i diameter. Hårdh avgrensner også materialet ved kun å inkludere halsringer som er flettet eller tvunnet av to eller flere stenger, og som har en lås bestående av hekker, løkker eller hull (Hårdh 1996:41-42). Jeg følger ikke denne siste avgrensningen, men inkluderer alle ringer på minimum 10 cm. som ikke åpenbart har hatt annen bruk (slik som for eksempel ringspinner uten nål).

3.2.1. Geografisk variasjon

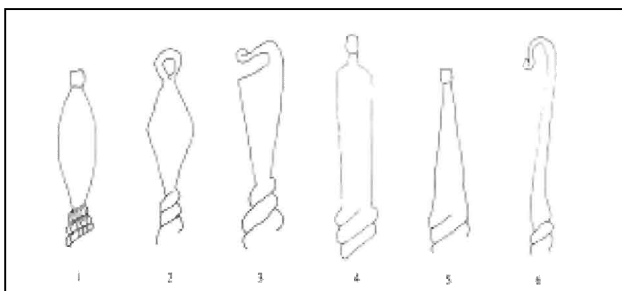
Hårdh typeinndeler henholdsvis ringkroppen, formen på endeplatene, dekoren på endeplatene, låsmekanismene og festet av endeplatene til ringkroppen (se tabell 3, appendiks 1). Disse momentene synes å ha en påviselig geografisk variasjon (Hårdh 1996:42). De fleste ringkroppene i Nord-Norge (13 stykker) er utformet ved at sølvstenger er tvunnet sammen to og to, og deretter med hverandre (to eller flere) (Hårdhs type III). Dette er den vanligste formen for ringkropp i Hårdhs undersøkelsesområde (1996:55). Typen er ofte hul. Bevart treverk i hulrommet av en ringkropp fra Rantue i Sordavala, Karelen, antyder at de opprinnelig kan ha vært tvunnet rundt en form av tre (ibid.). Det kan være interessant å merke seg at denne typen ringkropp ikke forekommer sør for Vesterålen i det nordnorske materialet. Blant de sørligere funnene finner vi derimot fire av de fem eksemplene på ringkropper av type II, der tre eller flere enkeltstenger er tvunnet sammen. Formen er vanlig i Norge og Vest-Sverige (ibid.:56). Det må imidlertid tas høyde for at de fem sørligste funnene av halsringer i Nordland ikke er beskrevet slik at de kan

typebestemmes. Lenger sør, fra Trøndelag, opptrer igjen halsringer med ringkropp av Hårdhs type III (jf. Marstrander 1953). I to tilfeller i Nord-Norge (nr. 6, uspesifisert, Skjervøy, og nr. 7, Indreidet, Nordreisa) finner vi halsringer som ikke er tvunnet, men flettet (Hårdhs type IV). Flettede halsringer utgjør høyest prosentandel på Gotland og i Sør-Sverige, men er også sterkt representert i Russland og Ukraina (Hårdh 1996:56, tab. 7). De nordnorske depotene inneholder også tre eksempler på halsringer av en enkelt stang. Denne enkle formen er uvanlig (ibid.:41), men opptrer i noen få tilfeller i Norge (Hårdh 1976a:47 og fotnote 5).

Figur 3.1: Typeinndeling av ringkropper (Hårdh 1996).

Mårten Stenberger antar at ringformen kommer fra sørøst, men at den har fått særpreget med de relativt store dekorerte endeplatene i Norden (Stenberger 1958:90). Endeplatene på halsringene har imidlertid distinkte geografiske variasjoner (Hårdh 1996:45). Dessverre er en del av halsringene i Nord-Norge utformet uten endeplater (de som er laget av enkle stenger), og enkelte er fragmenterte, eller har ikke spor etter gjenkjennelige endestykker. For de seks tapte halsringene som er inkludert i denne oppgaven, mangler ofte opplysninger om hvilken form endeplatene hadde. Av 29 kjente halsringer fra de tre nordligste fylkene er det mulig å typebestemme

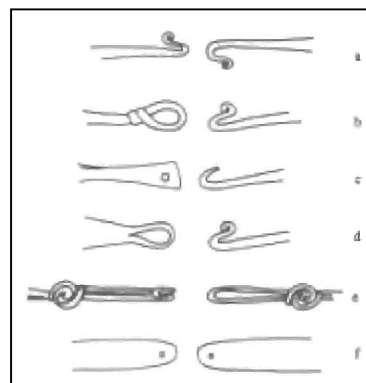

Figur 3.2: Typeinndeling av endeplater (Hårdh 1996).

endeplatene på 17 ringer. Av disse har 13 plater av Hårdhs type 3, som er en triangulær type med størst bredde ved låsen ytterst på platen. For øvrig er dette en variert type (ibid.:47). Den opptrer svært hyppig i det særlig homogene materiale i Vest-, Midt- og sørlige Nord-Norge (ibid.:42). Endeplatene her er triangulære med et kantete omriss. Ringene i disse regionene er også tunge og godt utført, og derfor er endeplatene større enn på mindre ringer i andre områder (ibid.:47, 79). Flere av de triangulære endeplatene har forhøyet midtstykke, og Hårdh mener mener dette trekket har et klart tyngdepunkt i Vest- og Nord-Norge. Trekket er gjerne forbundet med store og velutformede halsringer (ibid.:53). Triangulære endeplater forekommer også med et avrundet omriss, et trekk som kan knyttes til Finland, Karelen og Estland (ibid.:47, 48).

Fra Lyngen og nordøstover opptrer en gruppe halsringer der endeplatene er festet til ringkroppen ved å forme en sokkel (se under platefeste i tabell 3, appendiks 1). Dette er også et trekk som er vanligst i Finland og Estland, foruten i Nord-Norge og Nord-Sverige (Hårdh 1996:48, 57, 80). De nordnorske endeplatene med sokkelfeste er triangulære, med ett unntak (se nr. 1, Neiden, Sør-Varanger).

I tillegg til de triangulære endeplatene, finnes det innslag av romboide endeplater (Hårdhs type 2) i det nordnorske materialet. Disse opptrer, i likhet med ovale endeplater, ofte i Sør-Sverige og på Bornholm, og er dessuten nesten enerådende i det vestslavonske området. De er også å finne i Øst-Sverige (Hårdh 1996:45-46). Dekoren på endeplatene består overveiende av stempelornamentikk, noe som er et fellestrekk for hele det området Hårdh studerer (Hårdh 1996:53), altså Skandinavia og Østersjøområdet. Låsene på de nordnorske halsringene føyer seg hovedsakelig inn i en vest- og nordskandinavisk tradisjon, med to hekter (Hårdhs type a) som den vanligste låsmekanismen (jf. Hårdh 1996:50-51).

Figur 3.3: Typeinndeling av låser (Hårdh 1996).

Det er visse tegn på en regional variasjon i halsringenes vekt. Generelt kan man si at halsringene i Sør-Skandinavia er mindre og lettere enn i Norge. Ringer i Øst-Norge er middels tunge, mens man finner en del svært tunge ringer på Vestlandet og i Trøndelag (Hårdh 1996:62-64). Det samme gjelder halsringene i Nord-Norge. Her er det i det nordligste området fra Botnhamn, Senja, og nordover at vi finner de tyngste ringene. De aller fleste veier mer enn 150 g., enkelte opp mot 300 g., mens halsringen fra Lathari, Alta, er den tyngste med 409,2 g. Sør for Botnhamn veier de bevarte halsringene mellom 50 og 100 g. (for hver enkelt halsrings vekt, se appendiks 1). Hårdh setter variasjonen i vekt i sammenheng med i hvilken grad sølv ble brukt som betalingsmiddel. Lette halsringer er oftere kombinert med hakkesølv, og dette antas å skyldes hyppigere sirkulasjon av sølv som betalingsmiddel (Hårdh 1996:64). De tunge halsringene i Norge antas i stedet å være "fortune former or preserver, or to confer status and the like" (ibid.:65). En gjentatt kombinasjon i ulike depoter av tunge halsringer, ringspinner, samt armringer av gull, kan, ifølge Hårdh, reflektere en spesiell underliggende tanke, og hun utelukker ikke at det kan være snakk om en gruppe depoter som er nedlagt som offer (ibid.). Hennes konklusjon er

at de regionale variasjonene antyder at halsringene er lokalt produserte, og indikerer ulike måter å anvende sølv på i ulike områder (ibid.).

3.2.2. Datering

Ifølge Birgitta Hårdh er det vanskelig å datere halsringene ut fra morfologi, fordi hele halsringer svært ofte er funnet alene eller sammen med andre sølvgenstander, men sjelden sammen med mynter. I myntdaterte hakkesølvdepoter inngår for det meste fragmenterte halsringer som Hårdh antar har vært i sirkulasjon over lengre tid. Hun setter imidlertid en bakre grense for halsringene i Skandinavia til ca. 900. Dette baserer hun på myntfunn, siden importen av sølvmynter var en forutsetning for produksjon av sølvgenstander i regionen (Hårdh 1996:65). Sølv ble ikke utvunnet i noen av de nordiske landene i vikingtid (Falck-Muus 1970:16-17, Graham-Campbell og Batey 1998:226, Rasmusson 1970:264). Mårten Stenberger mener det er belegg for å datere den første forekomsten av flettede og tvunnede halsringer i Norden til andre halvdel av 800-tallet eller ca. 900. Det eldste myntdaterte funnet av en del av en halsring er fra Sør-Schlesvig og dateres til 864 (Hårdh 1996:65, Stenberger 1958:87). Her må det innvendes at et funn ikke kan dateres direkte etter yngste mynt, da mynter også kan ha vært i sirkulasjon over lang tid før deponeringen. Myntene angir allikevel en omtrentlig datering, og en sikker bakre grense.

Ut fra myntdateringer anslår Stenberger at halsringer forekommer i Sverige fra ca. 900 til slutten av 1000-tallet (Stenberger 1958:89). Også i resten av Skandinavia opptrer halsringene inntil slutten av 1000-tallet (Stenberger 1958:90). Halsringer i Norge dateres som regel generelt til vikingtid (altså mellom 900 og ca. 1050) (for eksempel Hårdh 1996, Rygh 1999, Stenberger 1958). I Finland er det faktisk funnet halsringer i kontekster som er datert til så sent som 1300-tallet (Bäcksbäck 1975:85-86, Stenberger 1958:85). Det er imidlertid vanlig å datere de finske halsringfunnene til mellom 1050 og 1150 (Kivikoski 1964:289, Sarvas 1986:136, jf. også Hårdh 1996:68). Halsringene i Ninguniemi-funnet fra 2003 lå på et stykke never som har blitt C₁₄-datert til 855±35 BP (Hela- 746)/ 810±40 BP (Hela- 747) (jf. pers. med. M. Torvinen, 03.06.2004). Dette tilsvarer kalibrerte dateringer mellom 1120 og 1280 (pers. med. J. Henriksen, 13.04.2005). Halsringene hadde triangulære endeplater med et avrundet omriss, som sagt et typisk østlig trekk. Hvilke implikasjoner disse dateringene har for de nordnorske depotene, diskuteres i kapittel 4.5. Mange steder nedlegges edelmetalldepoter med denne typen halsringer gjennom flere

århundrer, men det synes å være en forskyvning mot yngre dateringer jo lenger øst man beveger seg (Hårdh 1996:71, Stenberger 1958:316-317, Zachrisson 1998:81).

Blant de halsringene som er funnet sammen med mynter, er altså dateringene mer relatert til geografisk kontekst enn til typen halsring (Hårdh 1996:65). I Norge er halsringer funnet sammen med mynter fra 900-tallet, flere fra første halvdel, men svært få kan dateres på denne måten (ibid.:66). De norske halsringene av store og tunge ringer med triangulære endeplater har gjentatte ganger blitt funnet i kombinasjon med ringspinner med kuler (se for eksempel ringspinneren fra Rønvika, Bodø, Ts. 2556, eller Skagen, Hadsel, Ts. 1933 (Rygh 680)). Kuleringspennene dateres til 900-tallet av Jan Petersen (1928, jf. Hårdh 1996:67), selv om det finnes eksempler fra 800-tallet. Petersens typologier fra 1928 har delvis blitt kritisert for ikke å basere seg på pålitelige opplysninger om funnkontekst. Senere studier har imidlertid ikke ført til omfattende redigeringer (Heyerdahl-Larsen 1981:128-129). James Graham-Campbell slutter seg til Petersens datering av de norske kuleringspennene til 900-tallet. Nærmere bestemt mener han at de først ble introdusert i Norge på slutten av 800-tallet, eller rundt 900 (Graham-Campbell 1995:240). Hårdh slutter at også de tunge, store halsringene antagelig bør dateres til 900-tallet (Hårdh 1996:67, 69). Dette underbygges av ett konkret myntdatert funn (ibid.:66-67), og forsåvidt også av andre myntdateringer av hele halsringer av ulike typer til 900- og 1000-tallet (ibid.:65). Enkelte av de tunge halsringene i Nord-Norge har imidlertid også sokkelfeste. Som jeg har antydnet over, må dette østlige trekket antagelig gis en senere datering (se også kapittel 4.5.).

3.2.3. Kontekst

Halsringenes livsløp fram til deponering, og deres rolle i offersammenheng, diskuteres nærmere i kapittel 6. Generelt kan det fastslås at de i funnsammenheng har en altoverveiende tilknytning til depoter. I Skandinavia har halsringer av sølv utelukkende blitt funnet i depotsammenheng (enten depotet består av én eller flere gjenstander), og det er ikke mulig å påvise at halsringer har vært en del av draktskikken gjennom arkeologiske kilder. I vestslavonske områder er det derimot funnet halsringer av sølv i graver, i en slik kontekst at det sannsynliggjør bruk av dem som smykker (Hårdh 1996:41). Dette gjelder også russiske gravfunn (for eksempel Makarov 1997, figur 99:1, 101:1). I tillegg tyder skriftlige kilder på at halsringer var i bruk som smykker, eller personlige ornamenter, også i Skandinavia (blant annet *Snorres Kongesagaer* 1999:26).

3.3. Andre gjenstandstyper og deres kontekst

I likhet med halsringene synes også flere av de andre gjenstandstypene i edelmetalldepotene å være spesielt knyttet til depoter. Blant annet er det forskjell på hvilke typer armringer som opptrer i graver og i depotfunn: Ryghs type (R) 721, en båndformet armring med innstemplet bølgemønster, er ifølge Petersen den vanligste typen armring i Norge i vikingtid, men er kjent fra svært få depotfunn¹⁰ (Petersen 1928:153, 159). Ifølge Petersen er derimot den typen armring som er vanligst i depotfunnene, R 714, en flettet eller tvunnet ring, bare funnet i én gravkontekst (Petersen 1928:158-159). Petersen spesifiserer ikke hvilket funn det er snakk om, så det kan dreie seg om det uklare grav-/depotfunnet fra Øvergården, Bjarkøy. Dette er den eneste av de tvunnede ringene fra Nord-Norge som kan kalles armring i tråd med Hårdhs kriterier for definering av en halsring (hun forutsetter en diameter på minimum 10 cm. (Hårdh 1996:42)). I Bjarkøy-funnet ser det dessuten ut til å være en modifisert halsring det er snakk om, og ikke en opprinnelig armring (se nr. 11, Øvergården, Bjarkøy).

Skillet mellom typer armringer i graver og depoter kan skyldes at ulike typer innebar ulike assosiasjoner, og kanskje sirkulerte i ulike sfærer. Hvorvidt begge ble brukt som smykker i samme grad er vanskelig å avgjøre, men ved nedleggelse er det tydelig at de var innlemmet i ulike sosiale sammenhenger. I denne sammenheng er det interessant at det også går et skille mellom ulike metaller: Armringer/ armbånd av sølv stammer med få unntak fra depoter, mens armringer i graver hovedsakelig er av bronse (Sjøvold 1974:231-232, Stenberger 1958:99).

I folkevandringstid er fingerringer den vanligste gullgjenstanden i depotene, sammen med spiralringer (Solberg 2000:142-143). Fingerringer er også den vanligste gullgjenstanden i depoter fra 900- og 1000-tallet i Norge (Grieg 1929:283). Fingerringer av sølv er derimot sjeldne (ibid.:280). I de nordnorske vikingtidsdepotene finnes bare ett eksempel på en fingerring av sølv i et depot, en spirallagt rund sølvten fra Vågenga, Rødøy (se nr. 23, Vågenga, Rødøy). For øvrig er gullringen fra Røst (nr. 15, Skau, Røst) det eneste nordnorske eksempelet på en fingerring som kan dateres til sen vikingtid/ tidlig middelalder (jf. Graham-Campbell 1995:55-56, Stenberger 1958:137). Depotet fra Skar, Skjerstad (se nr. 22, Skar, Skjerstad) inneholder til sammen fem fingerringer, men dette

¹⁰ På Petersens tid bare fra ett, men per i dag inneholder to funn bare i Nord-Norge denne typen, så antallet har sannsynligvis steget også i resten av landet.

funnet må dateres senere på bakgrunn av signetringen, som antagelig er fra 12-1300-tallet (jf. Hammervold 1997:42).

Fingerringe er ikke vanlige i det øvrige vikingtidsmaterialet (graver og løsfunn). Jan Petersen setter den lave frekvensen i sammenheng med at de er små og skjøre, og derfor ikke har blitt funnet og bevart i like stor grad som for eksempel armringer (Petersen 1928:159-160). Man kan allikevel ikke overse en påfallende motsetning mellom depotfunn og gravfunn. Imotsetning til i depotene er sølv det vanligste materialet for fingerringe i graver, mens gull er minst vanlig (ibid.:160). I likhet med armringtypene over, kan det dermed se ut til at disse materialene har tilhørt ulike sfærer, og at gjenstandene i depoter og graver ikke var bruksgjenstander i samme forstand, men inspirerte ulike assosiasjoner. På Petersens tid var fingerringe for øvrig nesten utelukkende funnet i kvinnegraver, i de tilfellene der kjønn kunne bestemmes (ibid.:160).

Ringspenner er et vanlig innslag i depotfunn fra vikingtiden. Da Sigurd Grieg laget sin oversikt over norske edelmetalldepoter fra perioden, var det funnet til sammen 20 ringspenner i depoter (til sammenligning var det funnet 42 halsringer) (Grieg 1929:280). Av disse var et overveldende flertall, 16 stykker, av "kuletypen" (jf. Petersen 1928:174), altså som R 680. Av de resterende typene var tre funnet i Nord-Norge. To var av typen R 677 (østlig hesteskotype), og en av typen R 687. I tillegg var det gjort funn av ringspennen R 686 i Rendalen, Hedmark¹¹. At de avvikende typene ringspenner er funnet på Østlandet (Østerdalen) og i Nord-Norge stemmer overens med den generelle utbredelsen av østlige importgjenstander (Gjessing 1928). I de nordnorske depotfunnene fra vikingtid er det per i dag to ringspenner av typen R 680, to R 677 og en R 686. I tillegg inneholdt også middelalderfunnet fra Skar tre små ringspenner (se nr. 22 Skar, Skjerstad). De førstnevnte typene finnes også i graver, men her er de oftest av bronse (dog også av jern eller sølv). Ringspennene fra depotene er av sølv, og større enn de som er funnet i graver (Petersen 1928:174-175).

Bøstrandfunnet (se nr. 16, Bøstrand, Ballangen) inneholder minst ett eksemplar av det som kalles "betalingsringer" (jf. Graham-Campbell og Batey 1998:235, Graham-Campbell 1995:38-39, Fig. 20, Grieg 1929, 272). Slike "armringer" er svært vanlige i Skottland, men sjeldne i Skandinavia. James Graham-Campbell trekker fram Bøstrand-

¹¹ Tabellen synes imidlertid å være noe mangelfull, da Grieg har utelatt den ene ringspennen fra Rønvika, som er av typen R 686. Den sistnevnte er riktignok uten nål (se nr. 21 Rønvika, Bodø). Det er også uklart hvilket funn Grieg mener inneholder en "ringnål" av typen R 687, så dette kan skyldes en trykkfeil (se Grieg 1929:280).

funnet og et depot fra Grimestad, Stokke, Vestfold, som to unntak. Grimestad-funnet inneholder i likhet med Bøstrandfunnet hovedsakelig armringer og betalingsringer, blant annet ringer av ”Hiberno-Viking”-typen (Graham-Campbell og Batey 1998:235, 238, Graham-Campbell 1995:58-59). Muligens må betalingsringer regnes som en hovedsakelig skotsk type, men det er allikevel påfallende at denne enkle formen som gjerne knyttes til en økonomisk sfære, er nesten fraværende i de norske depotene. Nå kan på sett og vis alle ringene i edelmetalldepotene kalles betalingsringer i den grad de har vært involvert i transaksjoner, men dette er i så fall knyttet til deres funksjon i bytteøyeblikket, og ikke til morfologi.

De store økseformede og kors-/ firkløverformede sølvblikkanhengene finnes også hovedsakelig i depotsammenheng i Nord-Norge, Nord-Sverige, Nord-Finland og Russland. I Sør-Finland er ett eksemplar funnet i en grav på Kjuloholmen, Kjulo (Zachrisson 1984:100, jf. Cleve 1978). I Estland er slike anheng funnet i sammenheng med fast bosetning (Kivikoski 1970:90-91). Økseformede, eller triangulære, anheng i mindre utgaver er funnet blant annet i et gravfunn fra gården Verdalen i Inderøy, Nord-Trøndelag (C. 5453-64). Funnet inneholder blant annet en bronsering med fem triangulære anheng og rester av slike (Gjessing 1928:36, Zachrisson 1997:208). Lignende anheng er funnet i flere av de andre samiske metalldepotene (offerplassene), både i sølv- og bronseblikk og i tinnlegeringer (”tennliknande metall” (Serning 1956:59)). Størrelse og kvalitet varierer (ibid.). Økseformede sølvblikkanheng ble senest funnet ved Ninguniemi, Enare, Finland, i september 2003 (Ojanlatva 2003). Her var tre økseformede anheng festet direkte til ringkroppen på en tvunnet halsring, en helt unik sammenstilling.

Særlig to trekk kan være interessante å bemerke i forhold til de gjenstandstypene vi finner i depotene. For det første er det tilsynelatende ikke tilfeldige verdigjenstander som deponeres. Innholdet i depotene gir ikke inntrykk av å være sammenrasket i en nødsituasjon. De gjenspeiler heller ikke hele det utvalget av edelmetallsmykker som var i bruk. Både legering og form skiller seg fra gjenstander i andre funnkontekster. Dette indikerer at depotene representerte en avgrenset sfære, som var relatert til visse gjenstandstyper og metaller. En enkel forklaring kan være at de var knyttet til en økonomisk sfære. Som beskrevet i det foregående finnes det imidlertid mange spørsmål rundt depotene og deponeringen som ikke klargjøres av en slik forståelse. Dette gjelder for eksempel at så mange depoter aldri ble tatt opp igjen, og den gjentatte depotsammensetningen halsring, ringspenne og gullarmring (Hårdh 1996:65).

Sammensetningen antyder at dette ikke var tilfeldige ”innskudd i banken”, men mer komplekse sosiale handlinger som ble utført etter prinsipper som i større eller mindre grad var felles for hele det edelmetalldeponerende området. Jeg ser det som sannsynlig at disse prinsippene også påvirket de enkelte gjenstandene i depotene, slik at lignende ikke-deponerte gjenstander også innebar visse konnotasjoner.

For det andre kan det være verdt å merke seg at både halsringer og sølvblikkanheng var brukssmykker i det østlige Østersjøområdet. Begge gjenstandstypene er karakteristiske for depotsammenhengen i områder lenger nord og vest. Som sagt ser jeg det som sannsynlig at noen grunnleggende prinsipper bak deponering av edelmetall var felles for hele det aktuelle området, men disse ulikhetene tyder på en regional/ lokal artikulering av denne skikken, med bakgrunn i det aktuelle samfunnets sosiale og kulturelle særegenheter.